

Vieren met ALLE generaties

PRAKTIJKONDERZOEK NAAR DE MOGELIJKHEID TE KOMEN TOT
INTERGENERATIONELE KERKDIENTEN

Vieren met alle generaties

PRAKTIJKONDERZOEK NAAR DE MOGELIJKHEID TE KOMEN TOT
INTERGENERATIONELE KERKDIENTEN

Gerco van Breemen
&
Timo Hagendijk

April 2020

Colofon

Naam student 1: Gerco van Breemen

Studentnummer: 141574

Naam student 2: Timo Hagendijk

Studentnummer: 010560

Opleiding: HBO Theologie

Onderwijsinstelling: Christelijke Hogeschool Ede

Begeleider: Sabine van der Heijden

1^e beoordelaar: dr. Cees Stavleu

2^e beoordelaar: drs. Teus van de Lagemaat

Opdrachtgever: Proosdijkerk (NGK) Ede
Corien Rietberg (voormalig jeugdwerker)
Ds. Peter Sinia

Handelingen 2: 17 -21 (NBV)

- 16 WAT HIER NU GEBEURT, IS AANGEKONDIGD DOOR DE PROFEET JOËL:
- 17 “AAN HET EINDE DER TIJDEN, ZEGT GOD,
ZAL IK OVER ALLE MENSEN MIJN GEEST UITGIETEN.
DAN ZULLEN JULLIE ZONEN EN DOCHTERS PROFETEREN,
JONGEREN ZULLEN VISIOENEN ZIEN
EN OUDE MENSEN DROOMGEZICHTEN.
- 18 JA, OVER AL MIJN DIENAREN EN DIENARESSEN
ZAL IK IN DIE TIJD MIJN GEEST UITGIETEN,
ZODAT ZE ZULLEN PROFETEREN.
- 19 IK ZAL WONDEREN DOEN VERSCHIJNEN AAN DE HEMEL BOVEN
EN TEKENEN GEVEN OP DE AARDE BENEDEN, BLOED EN VUUR EN ROOK.
- 20 DE ZON ZAL VERANDERD WORDEN IN DUISTERNIS EN DE MAAN IN BLOED
VOORDAT DE GROTE, STRALENDE DAG VAN DE HEER KOMT.
- 21 DAN ZAL IEDER DIE DE NAAM VAN DE HEER AANROEPT WORDEN GERED.”

Voorwoord

*'Zelden heb ik een zondagse kerkdienst overgeslagen. Het is een patroon in mijn leven waarvan ik blij ben dat het zo diep is ingesleten. Het brengt me steeds weer op de wekelijkse bijeenkomsten met mensen die ik niet heb uitgezocht, die niet per se mijn vrienden zijn, die soms karakters hebben waarvan ik niet wist dat ze bestonden, maar met wie ik mijn diepste hoop en mijn grootste liefde deel.'*¹ Dit citaat van Gert-Jan Segers geeft de mooie, maar tegelijkertijd ook complexe kant weer van wat kerk zijn is. Het is voor hem een zaak van gemeenschap, waarin de ontmoeting met God en elkaar een centrale plek inneemt. Dit vindt bij uitstek plaats in de wekelijkse kerkdienst. In ons onderzoek staat de vraag centraal hoe kinderen en jongeren hierin kunnen participeren.

Het onderzoek is verricht in de Nederlands Gereformeerde Proosdijkerk te Ede, in het kader van ons afstuderen aan de opleiding HBO Theologie aan de Christelijke Hogeschool Ede. Met dit onderzoek willen we een bijdrage leveren aan de vraag van de Proosdijkerk hoe zij haar kerkdiensten intergenerationeel kan vieren. Met 'intergenerationeel' bedoelen we het participeren van alle generaties in de kerkdienst. Daarbij hebben we ons laten inspireren door het Amerikaanse onderzoek, genaamd *Growing Young* (2016).

In opdracht van de voormalige jeugdwerker en nu gemeentelid Corien Rietberg is Gerco in september 2018 dit onderzoek gestart. In maart 2019 startte Timo met een soort gelijk onderzoek, maar dan specifiek gericht op de participatie van kinderen in de kerkdienst. Het plan van aanpak van Gerco was op dat moment goed gekeurd door de examencommissie, maar met toestemming van hen en de opdrachtgever mocht Timo aanhaken en is de onderzoeksopdracht vergroot. Tijdens onze studie hebben we eerder met elkaar samengewerkt. Daardoor wisten we ook voor dit onderzoek elkaars kwaliteiten effectief in te zetten.

Bij deze willen we onze dank uitspreken naar Corien Rietberg en de predikant van de Proosdijkerk, Peter Sinia. Dank voor jullie tijd, theologische expertise en bruikbare feedback gedurende dit afstudeeronderzoek. Dank ook voor de mogelijkheid om dit afstudeeronderzoek in jullie gemeente te doen! Verder willen we alle kinderen, jongeren en volwassenen bedanken die mee hebben gedaan aan het invullen van de vragenlijst en interviews. Bedankt voor jullie eerlijke en open reacties.

Ook willen we Sabine van der Heijden, afstudeerbegeleider vanuit de CHE, bedanken voor haar inspirerende feedback. We vonden het erg fijn om zo nu en dan samen te sparren, zodat we weer wisten hoe we verder konden! Tot slot bedanken we alle andere docenten en medestudenten van onze opleiding die ons, door wijze raad, op een hoger plan brachten. In het bijzonder willen we onze beide vrouwen bedanken voor hun tijd, steun en geduld.

We hopen dat dit onderzoek tot zegen mag zijn voor alle kerken die zoeken naar wegen om de kerkdienst een plek te laten zijn, waar de verbinding met God en verschillende generaties gezien en ervaren wordt.

Gerco van Breemen & Timo Hagendijk
Ede, april 2020

¹ Uit de column van Gert-Jan Segers (lijsttrekker ChristenUnie) Nederlands Dagblad 2 april 2019.
Bron: www.christenunie.nl/blog/2019/04/02/Leve-de-kerk-Column-ND, geraadpleegd 11-02-2020.

Samenvatting

In 2018 heeft voormalig jeugdwerker van de Proosdijkerk, Corien Rietberg, onderzoek gedaan onder jongeren (12 t/m 19 jaar) van deze kerk. Uit dit onderzoek kwam naar voren dat jongeren grote moeite hebben met de kerkdienst. Het is een veel gehoorde klacht van jongeren in de gevestigde kerken en één van de oorzaken voor kerkverlating. Voor de jeugdwerker en de predikant was dit des te meer reden om een vervolgonderzoek te laten uitvoeren.

Doel van dit onderzoek was, om tot aanbevelingen te komen die de participatie van jongere generaties in de kerkdienst verhogen. De onderzoeksvraag was: *‘Welke concrete stappen kan de Proosdijkerk de komende twee jaar zetten, zodat kinderen en jongeren participeren in een intergenerationele kerkdienst?’* De gebruikte onderzoeksmethodiek is gebaseerd op de nieuwe inzichten van het Amerikaanse onderzoek *Growing Young* (2016). De onderzoekers van dit onderzoek hebben zes principes geformuleerd die kenmerkend zijn voor kerken die actief jongeren betrekken. Deze principes hebben tot doel een cultuurverandering op gang te brengen, waarin alle generaties participeren in de kerk.

Ter beantwoording van de onderzoeksvraag zijn alle generaties (8 t/m 90 jaar) van de Proosdijkerk benaderd om een vragenlijst in te vullen. Bij jongeren van 12 t/m 19 jaar zijn daarnaast groepsinterviews afgenomen. Uit de resultaten blijkt dat de meeste jongeren participeren in de kerkdienst met één of meerdere taken. Met name zijn zij actief in het oppas- en kinderwerk en hebben zij hierin een even groot aandeel als volwassen gemeenteleden. Dit geldt in mindere mate ook voor kinderen. Een klein deel van de jongeren heeft een technische taak, bijvoorbeeld: het bedienen van de beamer; camera; licht en geluid. Jongeren voeren deze taken graag uit. Volwassenen daarentegen zouden juist meer betrokken willen worden in liturgische taken, zoals het meedenken over een thema van de dienst, preek of liederen. Het meest waarderen alle generaties de kwaliteit van de muziek, de diversiteit aan liederen en het ervaren van gemeenschap in de kerkdienst. Het minst waarderen alle generaties de preek(stijl), waarbij het ontbreken van de relevantie voor hen het meest is genoemd.

Vanuit de multidisciplinaire literatuurstudie zijn hiervoor verschillende verklaringen gevonden. Daarvan zijn de belangrijkste: de sterke behoefte van jongeren aan beleving in de kerkdienst; de invloed van de ontwikkelingsfase van kinderen en jongeren op de geloofsbeleving; de theologische visie op de kerkdienst, al dan niet bepaald door de kerkgeschiedenis; de moeite van kerken om aan te sluiten bij de tijdsgeest en de invloed van de didactische kwaliteiten van de predikant.

Intergenerationeel vieren begint met een mindset van inclusief denken. Daarin is er oog en ruimte voor alle generaties op alle terreinen van het kerk-zijn. Hierbij zijn de randvoorwaarden die Tim Keller stelt aan een kerkdienst om ook voor buitenstaanders toegankelijk te zijn, ook goed toepasbaar voor het intergenerationeel invullen van de kerkdienst. Een bureauonderzoek naar de visie van de liturgiecommissie op de kerkdienst toont aan dat er ruimte is voor het intergenerationeel vormgeven van de kerkdienst.

Op basis van de bevindingen in dit onderzoek zijn er drie adviezen gegeven aan de kerkenraad, predikant en liturgiecommissie, te weten: zet in op een cultuur van intergenerationeel kerk-zijn (kerkenraad); houd (meer) rekening met de leefwereld van kinderen en jongeren (predikant en liturgiecommissie) en stel een werkgroep ‘voorbereiding eredienst’ samen (liturgiecommissie).

De adviezen zijn uitgewerkt in een stappenplan. Hierbij is gebruik gemaakt van de fasen uit de veranderkunde.

Inhoudsopgave

1. Inleiding	8
1.1 Aanleiding.....	8
1.2 Probleemstelling.....	9
1.3 Begripsafbakening	10
2. Onderzoeksopzet en uitvoering.....	11
2.1 <i>Growing Young</i>	11
2.2 De zes principes van <i>Growing Young</i>	11
3. Onderzoeksmethode.....	13
3.1 Kwantitatief onderzoek	13
3.1.1 Vragenlijst.....	13
3.1.2 Type vragen en antwoordmogelijkheden	15
3.2 Kwalitatief onderzoek	16
3.2.1 Groepsinterviews	16
3.2.2 Literatuurstudie	16
3.2.3 Bureauonderzoek	16
3.3 Analyse	17
3.3.1 Vragenlijst.....	17
3.3.2 Groepsinterviews	17
3.4. Respondenten	18
3.4.1 Kinderen van 8 t/m 12 jaar.....	18
3.4.2 Jongeren van 12 t/m 19 jaar.....	18
3.4.3 Volwassenen van 20 t/m 89 jaar	18
3.5 Validiteit en betrouwbaarheid	19
3.5.1 Validiteit	19
3.5.2 Betrouwbaarheid.....	19
4. Resultaten	20
4.1 Achtergrondkenmerken respondenten	20
4.2 Resultaten deelvraag 1	21
4.2.1 Delen van verantwoordelijkheid	21
4.2.2 Taak interesse.....	25
4.2.3 Stimuleren van participatie	27
4.2.4 Mening over intergenerationele participatie.....	28
4.2.5 Resultaten groepsinterviews deelvraag 1	28
4.2.6 Conclusie deelvraag 1.....	29
4.3 Resultaten deelvraag 2	30

4.3.1	Begrijpen en begrepen worden.....	30
4.3.2	Fysieke en emotionele behoeften.....	31
4.3.3	Gezien voelen	32
4.3.4	Welkom en geaccepteerd voelen.....	33
4.3.5	Verbondenheid.....	35
4.3.6	Waardering kerkdienst.....	36
4.3.7	Waardering jeugddienst.....	37
4.3.8	Resultaten groepsinterviews deelvraag 2	39
4.3.9	Conclusie deelvraag 2.....	40
4.4	Resultaten deelvraag 3.....	41
4.4.1	Sociologisch perspectief	41
4.4.2	Theologisch perspectief.....	44
4.4.3	Liturgisch perspectief	46
4.4.4	Didactisch perspectief	49
4.4.5	Godsdienstpsychologisch perspectief	52
4.5	Resultaten deelvraag 4.....	54
4.5.1	Rol van jongere generaties in de kerk	54
4.5.2	Randvoorwaarden voor de kerkdienst.....	54
4.6	Resultaten deelvraag 5.....	57
5.	Adviezen – deelvraag 6	59
5.1	Kerkenraad: zet in op een cultuur van intergenerationeel kerk-zijn.....	59
5.2	Predikant en LICO: houd (meer) rekening met de leefwereld van kinderen en	60
	jongeren	60
5.3	Liturgiecommissie: stel een werkgroep ‘voorbereiding eredienst’ samen	62
6.	Beantwoording hoofdvraag – Stappenplan	63
7.	Discussie.....	67
7.1	Validiteit en betrouwbaarheid	67
7.2	Verklaringen voor de resultaten	67
7.3	Beperkingen en implicaties	68
7.4	Suggestie voor vervolgonderzoek	68
	Literatuurlijst	71
	Bijlage 1 – Visiedocument LICO eredienst.....	75
	Bijlage 2 – Hermeneutisch schema	76

1. Inleiding

Al eeuwen lang komen christenen op zondag bijeen om God en elkaar te ontmoeten. In die bijeenkomst zingen ze liederen, geven ze hun gaven, lezen ze uit de Bijbel, luisteren ze naar de preek van een voorganger en bidden ze voor elkaar en de wereld. Ook vieren ze met regelmaat het Avondmaal en dopen ze nieuwelingen. Die samenkomst op zondag is wezenlijk voor christenen. Al vanaf de Pinksterdag zoeken christenen elkaar op. Het is de Heilige Geest die hiertoe aanzet. Hij brengt mensen bijeen die elkaar niet zelf hebben uitgekozen. Hij vormt uit hen een geloofsgemeenschap van gelovigen die in hun gezamenlijke gerichtheid op God een verbondenheid ervaren die verder en dieper gaat dan een gedeelde interesse of hobby. Het is een verbondenheid die de bron heeft in het kennen van Jezus Christus. Al heeft elke gelovige een persoonlijke relatie met God, is geloven allerm minst een individuele zaak. In contact met anderen leert de gelovige omzien naar anderen en samen zoeken naar Gods wil in Woord en gebed. Men spoort elkaar aan. Geloven los van de gemeenschap blijkt in de praktijk voor veel mensen onmogelijk vol te houden. Het geloof wordt niet meer gevoed en verwatert. Daardoor is de geloofsgemeenschap van cruciaal belang. Zo bezien is de kerkdienst, zoals we die vandaag kennen, niets anders dan een voorzetting van die Bijbelse traditie.

1.1 Aanleiding

Afgelopen decennia is de kerkdienst in de gevestigde kerken² steeds meer onder druk komen te staan. Jongeren (maar ook jongvolwassenen)³ vinden in de Protestantse kerkdienst weinig tot geen beleving meer. Om die reden zijn jongeren uit verschillende gevestigde kerken afgehaakt of overgestapt naar evangelische- of charismatische gemeenten. Deze gemeenten lijken er beter in te slagen om in hun diensten aan te sluiten bij de 'beleving-zoekende' jongere van vandaag. De muziek wordt gespeeld door een band en dat sluit beter aan bij de leefwereld van kinderen en jongeren. Veelal is er aandacht in de preek voor de leefwereld van de kerkgangers. Bovendien sluiten deze gemeenten beter aan bij de huidige netwerkcultuur: ze organiseren zich veelal in dynamische netwerken waarin mensen zich vrij kunnen bewegen en verplaatsen.⁴ Voor kinderen blijkt vooral het al dan niet kunnen participeren doorslaggevend te zijn of zij zich in een gemeente thuis voelen.⁵

De soberheid van de Protestantse kerkdienst, in samenhang met de hiërarchie van de kerk, kan weerstand oproepen bij jongeren. De kerk(dienst) wordt dan gezien als een institutioneel keurslijf dat de geloofsbeleving in de weg kan staan.⁶ Jongeren zijn daardoor de rituelen als 'dingen' gaan ervaren

² Hiermee bedoelen wij kerken die staan in de reformatische en gereformeerde traditie.

³ Zie artikel ND (6-5-2016) *Stille kerkverlating onder twintigers* waarin verschillende predikanten uit de kleine Gereformeerde kerken (CGK, GkV, NGK) een verklaring geven voor de kerkverlating onder twintigers. Bron: www.nd.nl/nieuws/geloof/stille-kerkverlating-van-twintigers.1651683.lynkx, geraadpleegd op 29-7-2019.

⁴ Religieonderzoeker, antropoloog en theoloog Miranda Klaver geeft in een interview met het Christelijke Informatie Platform (CIP) dit als verklaring voor de toenemende populariteit van Evangelische kerken onder jongeren. Bron: (Artikel CIP 24-5-2018): www.cip.nl/cip+/68087-miranda-klaver-over-traditionele-en-evangelische-kerken/SUTSCAdbVXgmPEkcQhkbCRUUGQ, geraadpleegd op 29-7-2019.

⁵ Zie scriptie *'Kijken naar jou, een afstudeeronderzoek naar hoe kinderen de kerk- en kindernevendienst beleven'* (2008) van Arie Pieter Cammeraat. Bron: www.dspace.library.uu.nl/bitstream/handle/1874/29588/Kijken%20naar%20jou.pdf?sequence=1&isAllowed=, geraadpleegd op 31-7-2019.

⁶ Prof. dr. Roel Kuijper, rector van de Theologische Universiteit van Kampen hield in 2010 een lezing bij de jaarlijkse conferentie van het COGG in Putten (1-4-2015) waarin hij signaleerde dat bij christenen de persoonlijke geloofsbeleving belangrijker is geworden dan de kerkdienst zelf: 'Beleving is in deze tijd de maatstaf geworden, ook in de kerk. (...) In die beleving vinden gelovigen de toetssteen van hun geloof.'

die op 'rationele' wijze ten uitvoer worden gebracht en weinig verbinding hebben met de levensverhalen van mensen in de kerk.⁷ Dat maakt dat jongeren de Protestantse liturgie als geheel vaak onpersoonlijk vinden. Als uiting van onvrede hierover beklagen jongeren zich over de (traditionele) liturgische elementen.

De mate van vervreemding verschilt per kerk en signatuur, maar in alle gevallen geldt: hoe verder de dienst van kinderen en jongeren afstaat, hoe hoger de drempel voor hen om te komen.⁸ Ze voelen zich in veel gevestigde kerken meer adressant dan participant. Een gebrek aan relevantie en verbondenheid is daarom voor veel jongeren en gezinnen (naast andere redenen) oorzaak geweest om afscheid te nemen van de gevestigde kerk.

1.2 Probleemstelling

Het onderzoek vindt plaats in de Proosdijkerk, een middelgrote Nederlands Gereformeerde Kerk (NGK) in Ede. De gemeente bestaat uit ongeveer 950 leden waarvan 60% een leeftijd heeft tussen de 0 en 40 jaar.

Ook onder jongeren van de Proosdijkerk leeft onvrede over de kerk(dienst). Dit blijkt uit een eerder onderzoek over het jeugdwerk van de voormalig jeugdwerker onder de jongeren (12 t/m 19 jaar) van deze kerk.⁹ Hieruit komt naar voren dat jongeren zich vooral door het jeugdwerk opgebouwd en verbonden voelen met de kerk. Over de kerkdienst op zondagmorgen laten de jongeren zich echter een stuk kritischer uit. Daarvan geven ze aan dat ze deze niet graag of niet meer bezoeken. De belangrijkste redenen die jongeren hiervoor geven zijn: de preek die de vertaalslag mist naar hun leven; de lange duur van de dienst en de muziek die wat hen betreft moderner mag.

De voormalig jeugdwerker heeft hieruit de conclusie getrokken dat de kerkdienst onvoldoende aansluit bij de belevingswereld van jongeren. Zij, maar ook de predikant, willen de bezwaren van de jongeren serieus nemen en een vervolgonderzoek laten uitvoeren. Doel van dit onderzoek is om de kerkenraad en de liturgiecommissie van de Proosdijkerk praktische handvatten te geven - in de vorm van een adviesrapport - om de kerkdienst zo vorm te geven dat alle generaties zich er thuis voelen. Vanuit het verlangen om voor alle generaties een kerk te zijn, wil men blijven zoeken naar vormen die passend zijn bij deze tijd en hen allen opbouwen.

Bron: (ND 15-4-2010) www.nd.nl/nieuws/geloof/soberheid-eredienst-roept-weerstand-op.202657.lynxk, geraadpleegd op 29-7-2019.

⁷ Prof. dr. A (Jos) de Kock, godsdienstpedagoog en voormalig universitair docent praktische theologie aan de Protestantse Universiteit in Utrecht, houdt een blog bij over jongeren, hun beleving met de kerk(dienst). In de blog (28-10-2011) *Beleving is te leren. Waarom de traditionele kerkdienst niet passé is* schrijft hij dat evangelische- en charismatische kerken hun jongeren beter hebben geleerd om wat te beleven dan de traditionele kerken. Bron: <https://josdekock.com/2011/10/28/beleving-is-te-leren-waarom-de-traditionele-kerkdienst-niet-passe-is/>, geraadpleegd 29-7-2019.

⁸ Bewust wordt hier gekozen om niet te spreken van een kloof tussen jongeren en de kerk. Promotieonderzoek van dr. H.J. van Wijnen, theoloog en directeur van Christelijke Hogeschool Ede, toont aan dat er helemaal geen kloof is: *'De kerk heeft alleen geen oog voor hoe jongeren samen kerk-zijn.'* H. van Wijnen: *Faith in small groups of adolescents, being together as a basic given*.

Bron: www.marindevanderbreggen.nl/2017/05/03/interview-harmen-van-wijnen-over-hoe-de-kerk-de-jeugd-kan-bereiken/, geraadpleegd 29-7-2019.

⁹ Rietberg, C. (2018) *Verslag onderzoek en voorstel 16+ werk*, NGK Ede 'de Proosdij', 9-5-2018, p. 8-9.

De vraagstelling voor dit onderzoek is als volgt geformuleerd:

Hoofdvraag:

Welke concrete stappen kan de Proosdijkerk de komende twee jaar zetten, zodat kinderen en jongeren participeren in een intergenerationele kerkdienst?

Deelvragen:

1. In hoeverre participeren kinderen, jongeren en volwassenen van de Proosdijkerk door het uitvoeren van taken in de kerkdienst?
2. Waar en waarom sluit(en) (aspecten van) de huidige kerkdienst wel of niet aan bij de kinderen en jongeren van de Proosdijkerk?
3. Welke verklaringen kunnen hiervoor vanuit sociologisch-, theologisch-, liturgisch-, didactisch- en godsdienst-psychologisch perspectief gegeven worden?
4. Welke veranderingen in de kerkdienst dragen bij aan het intergenerationeel vieren in de Proosdijkerk?
5. Welke ruimte biedt de liturgische visie van de Proosdijkerk om aan deze veranderingen tegemoet te komen?
6. Welke adviezen zijn er te geven om met een intergenerationele kerkdienst in de Proosdijkerk ook kinderen en jongeren te laten participeren?

1.3 Begripsafbakening

In dit onderzoeksverslag zijn verschillende begrippen gebruikt. Deze worden hieronder nader toegelicht:

Intergenerationele kerkdienst

Onder 'intergenerationele kerkdienst' verstaan de onderzoekers een kerkdienst waarin met vorm en inhoud rekening is gehouden met verschillende generaties.¹⁰

Kinderen

Onder 'kinderen' verstaan de onderzoekers personen in de leeftijd van 8 t/m 12 jaar.

Jongeren

Onder 'jongeren' verstaan de onderzoekers personen in de leeftijd van 12 t/m 19 jaar.

Kerkdienst

Onder 'kerkdienst' verstaan de onderzoekers de dienst in de Proosdijkerk op zondagmorgen om 10:00.

¹⁰ In ons onderzoek gaan we niet specifiek in op wat intergenerationeel vieren is. Daar is al eerder onderzoek naar gedaan. Zie hiervoor de scriptie van Krista Vreugdenhil en Janneke Buitenhuis-Schoenmakers met als titel 'Intergenerationeel vieren, wat kan de Protestantse Kerk in Nederland leren van de manier waarop Kliederkerk verschillende generaties betreft'.

Bron: www.jop.nl/download/CAwdEAwUUKFDXUc=&type=pdf, geraadpleegd op 29-7-2018.

2. Onderzoeksopzet en uitvoering

2.1 *Growing Young*

De wens van de opdrachtgever is te onderzoeken hoe kinderen en jongeren meer kunnen participeren in de kerkdienst. Of in andere woorden, hoe de Proosdijkerk haar kerkdiensten intergenerationeel kan vormgeven. De focus van het onderzoek komt daarmee te liggen op de kerkdienst. Recente literatuur op het gebied van jeugdwerk laat zien dat de kerkdienst slechts een onderdeel is van een groter geheel: het totale gemeenteleven. Een intergenerationele kerkdienst is daarmee een onderdeel van intergenerationeel kerk-zijn. Interessant in dit opzicht zijn de inzichten van Powell, Mulder en Griffin (2016) in het boek *Growing Young*. Dit beschrijft zes principes waarmee een gemeenschap aantrekkelijk wordt voor jong en oud, waarbij opvallend is dat de kerkdienst zijdelings aan bod komt.

Het boek begint met het weerleggen van tien vooronderstellingen die in veel kerken leven, maar niet blijken te kloppen. De aantrekkingskracht van een kerkgemeenschap zit niet alleen in een kerkdienst met een moderne liturgie en een hippe spreker.¹¹ Ook jeugdwerk met een hoog 'entertainingehalte' blijkt niet doorslaggevend. Daarom volstaat het niet om de kerkdienst aan te passen met het doel jongeren te trekken. Een aantrekkelijke kerkgemeenschap kenmerkt zich door warme, intergenerationele relaties. Dit zijn gelijkwaardige relaties waarin jongeren en volwassenen wederzijds geven en ontvangen en van elkaar leren. Voor dit onderzoek is daarom gekozen om de kerkdienst te bekijken door de bril van de zes principes van *Growing Young*.

2.2 De zes principes van *Growing Young*

Ook in Amerika wijzen diverse onderzoeken uit dat de godsdienstigheid en kerkelijke betrokkenheid onder jongeren flink is teruggelopen.¹² Toch blijken er ook kerken te zijn die jongeren weten te trekken en betrokken te houden. De auteurs/onderzoekers van *Growing Young* hebben onderzoek gedaan naar de vraag hoe dit komt en wat typerend is voor deze geloofsgemeenschappen. Het resultaat van dat onderzoek is beschreven *Growing Young*. De titel verwijst naar kerken die tegen de trend van ontkerkelijking blijven verjongen en groeien (growing young) in plaats van vergrijzen (growing old).¹³ Op basis van het onderzoek zijn zes principes geformuleerd die kenmerkend zijn voor kerken die jong blijven of worden.¹⁴ De principes worden hieronder kort toegelicht:

1. Geef leiderschap door aan jongeren. Werk als kerk niet vanuit centrale autoriteit, maar zoek de samenwerking met jongeren, zodat zij de ruimte krijgen om hun kwaliteiten in te zetten en te ontwikkelen.
2. Inleven in jongeren. Bekritiseer of veroordeel niet het gedrag van jongeren, maar leef je in in jongeren. Dat wil zeggen, toon interesse in wie ze zijn en wat hen bezighoudt.

¹¹ Andere vooronderstelling die *Growing Young* ook weerlegt zijn: de omvang van de gemeenschap, de ligging en signatuur van de kerk (dorp of stad), de gemiddelde leeftijd of levensfase van de gemeenschap en wel of geen groot budget. Powell, K., Mulder, J., Griffin, B. (2016), p.25-27

¹² Idem, p.15

¹³ Idem, p.19

¹⁴ Idem, p.43

3. Jezus' boodschap centraal. Hier gaat het om jongeren te leren Jezus in hun leven centraal te stellen. Jongeren willen in de kerk een eerlijk evangelie horen welke raakt aan hun leven. Een evangelie dat impact heeft. Daar staat tegenover: abstracte dogma's, kerkformulieren, formules en de traditie van de kerkelijke denominatie. Dat stoort jongeren juist af.

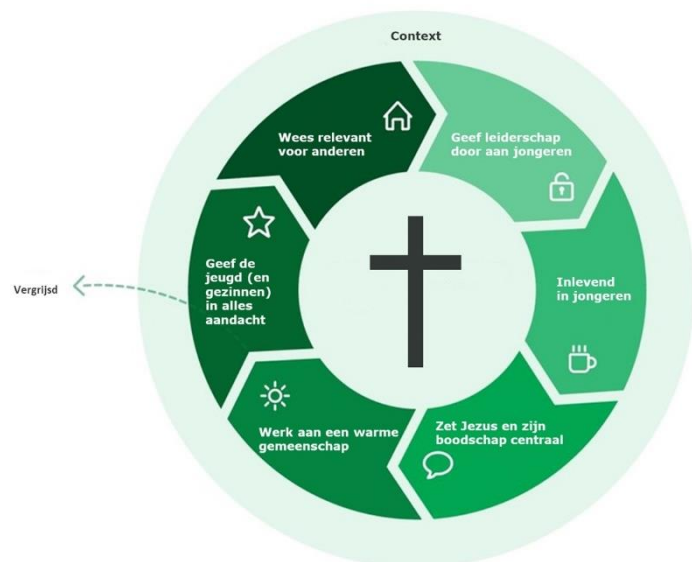
4. Werk aan een warme gemeenschap. Hierdoor voelen jongeren zich in de kerk welkom en geaccepteerd. Intergenerationele contacten en vriendschappen met leeftijdsgenoten zijn belangrijker dan activiteiten.

5. Geef jongeren en jonge gezinnen in alles prioriteit. Dit principe blijkt het meest doorslaggevend te zijn. Kerken die jongeren en jonge gezinnen centraal zetten, zijn het meest vitaal. Dit zijn kerken die in alle facetten van kerk-zijn rekening houden met hun leefwereld.

6. Wees relevant voor anderen. Jongeren willen betrokken zijn bij een kerk die open staat voor de ander en de cultuur. Stel jongeren daarom in staat om naar hun naasten om te zien in hun buurt, stad of dorp. Op die manier ontdekken jongeren wie ze zijn, waar ze bij horen en waar hun hart ligt.

Growing Young wiel

De zes principes van *Growing Young* worden uitgebeeld als een wiel dat bestaat uit zes delen die op elkaar inhaken. Wanneer een deel ontbreekt, verliest het wiel zijn ronde vorm. Het draait dan niet meer mooi rond. Zo haken de principes op elkaar in en kan er niet één ontbreken. De principes zijn onderling verbonden en van invloed op elkaar. Ze kennen geen vaste chronologische volgorde.

Afbeelding: Praktijkcentrum Zwolle

***Growing Young* onderzoek in het kort**

Voor het *Growing Young* onderzoek zijn predikanten en jeugdwerkers geënquêteerd uit 259 verschillende kerken. Uit 41 van deze kerken zijn bijna 1300 jongeren (15 t/m 29 jaar), ouders, kerkleiders en vrijwilligers geïnterviewd. Aan 12 van deze kerken zijn bezoeken gebracht en zijn focusgroepsinterviews gehouden. De kerken bestonden uit verschillende denominaties verspreid over de Verenigde Staten (Powell, Mulder en Griffin (2016), p. 32-33)

3. Onderzoeksmethode

3.1 Kwantitatief onderzoek

Voor de beantwoording van deelvraag 1 en 2 is gekozen voor een kwantitatief onderzoek in de vorm van een vragenlijst. Op die manier kan in relatief korte tijd veel informatie vergaard worden en ontstaat een zo volledig mogelijk beeld.

3.1.1 Vragenlijst

Voor dit onderzoek zijn twee vragenlijsten opgezet: een (vereenvoudigde) vragenlijst voor de kinderen en een vragenlijst voor de jongeren en volwassenen. De vragenlijst voor de kinderen is op papier afgenomen. De vragenlijst voor de jongeren en volwassenen is digitaal afgenomen met Thesistoolspro (www.thesistoolspro.com). De jongeren zijn benaderd via jongerenclub om de vragenlijst in te vullen. Hiervoor was de laatste clubavond gereserveerd op 18 juni 2019 van 20:00-21:00.

De vragenlijsten zijn opgebouwd aan de hand van de zes principes van *Growing Young*. Per principe zijn vragen gesteld, toegespitst op de kerkdienst. Daarnaast zijn nog extra begrippen gemeten.

In de vragenlijst waren meer vragen opgenomen dan uiteindelijk nodig bleek voor de beantwoording van de deelvragen. Per principe is daarom een selectie gemaakt van vragen die het beste antwoord geven op de deelvragen. Het komt erop neer dat hiervoor alleen *Growing Young* principe 1, 2 en 4 zijn gebruikt. De resultaten van de overige vragen zijn in een los document verwerkt en ter inzage aan de opdrachtgever overhandigd.

Voor de volledigheid zijn hieronder alle geoperationaliseerde begrippen per principe weergegeven. Hierbij zijn de begrippen die onderstreept zijn gebruikt voor de beantwoording van de deelvragen.

De vragenlijst is als volgt opgebouwd:

Vragen over achtergrondkenmerken

Aan het begin van de vragenlijst zijn vragen gesteld met betrekking tot de achtergrondkenmerken van de respondenten. Het gaat hier om vragen over het geslacht, leeftijd, opleiding, mate van geloofsovertuiging, frequentie van kerkgang en bezoek van andere kerkdienst. Het betreft hier gesloten vragen met de mogelijkheid tot het geven van één antwoord.

1. Geef leiderschap door aan jongeren

- Delen van verantwoordelijkheid: de mate waarin kinderen, jongeren en volwassenen participeren in of bij de voorbereiding van de kerkdienst door middel van vaste en/of incidentele taken.
- Ondersteuning: de mate waarin jongeren en volwassenen bij vaste taken zijn ingewerkt.
- Stimuleren van participatie: de mate waarin jongeren en volwassenen zich gestimuleerd voelen een bijdrage te leveren aan de kerkdienst.
- Het krijgen van vertrouwen: de mate waarin jongeren en volwassenen de ruimte krijgen om een vaste taak zelfstandig uit te voeren, zelfstandig beslissingen te nemen en eigen ideeën in te brengen.
- Het geven van vertrouwen: de mate waarin jongeren en volwassenen een ander de ruimte geven om zelfstandig zijn of haar vaste taak uit te voeren, beslissingen te nemen en eigen ideeën in te brengen.

2. Inleven in jongeren

- Interesse krijgen en tonen: de mate waarin jongeren en volwassenen belangstelling in elkaars leven tonen en zich gezien voelen voor, tijdens en na de kerkdienst.
- Begrijpen en begrepen worden: de mate waarin kinderen, jongeren en volwassenen verschillende onderdelen van de kerkdienst begrijpen.
- Fysieke en emotionele behoeften: de mate waarin er in de kerkdienst aandacht is voor de geloofsontwikkeling van kinderen, jongeren en volwassenen met hun specifieke geloofsvragen, leefwereld en geloofsbeleving.

3. Zet Jezus en Zijn boodschap centraal

- De mate waarin kinderen, jongeren en volwassenen in de kerkdienst op inspirerende wijze aangezet worden tot het volgen van Jezus in hun dagelijks leven.

4. Werk aan een warme gemeenschap

- Welkom en geaccepteerd voelen: de mate waarin kinderen, jongeren en volwassenen zich geaccepteerd en welkom voelen in de kerkdienst op zondagmorgen.
- Omzien naar en zorg voor elkaar: de mate waarin kinderen, jongeren en volwassenen ervaren dat er met elkaar wordt meegeleefd in de kerkdienst.
- Verbondenheid: de motieven die kinderen, jongeren en volwassenen hebben om op zondagmorgen naar de kerkdienst te gaan.

5. Geef jongeren en jonge gezinnen in alles prioriteit

Dit principe is een speerpunt voor beleidsmatige keuzes. De uitwerking van dit principe is terug te zien in principes 1, 2, 3, 4 en 6. Daarom is dit principe niet geoperationaliseerd en opgenomen in de vragenlijst.

6. Wees relevant voor anderen

- Getuigen in woord en daad: de mate waarin jongeren en volwassenen zich door de kerkdienst gestimuleerd voelen om in hun dagelijks leven het geloof handen en voeten te geven.
- Zorg voor de wereld: de mate waarin de kerkdienst jongeren en volwassenen helpt oog te hebben voor de naaste en zich in te zetten voor de nood in de wereld.

Extra gemeten begrippen:

- Taak voorkeur: de mate waarin kinderen, jongeren en volwassenen interesse hebben voor een taak in de kerkdienst.
- Visie op intergenerationele participatie: de mate waarin kinderen, jongeren en volwassenen het belangrijk vinden dat alle generaties een bijdrage hebben in de kerkdienst.
- Waardering elementen kerkdienst: de mate waarin kinderen, jongeren en volwassenen elementen van de kerkdienst positief waarderen.
- Waardering elementen jeugddienst: de mate waarin kinderen, jongeren en volwassenen elementen van de kinder- en jeugddiensten terug zouden willen zien in de reguliere kerkdienst op zondagmorgen.

3.1.2 Type vragen en antwoordmogelijkheden

De vragenlijst bevat in het totaal 40 vragen: 28 meerkeuze vragen en 12 open vragen.

De meerkeuzevragen bestaan uit:

- Uitspraken waarbij de respondent kan aangeven in hoeverre hij het met een stelling (on)eens is. De antwoordmogelijkheden bestaan uit een vierpuntschaal van 1 (helemaal eens) tot en met 4 (helemaal oneens).
- Frequentievragen waarbij de respondent kan aangeven hoe vaak de beschreven situatie voorkomt. De antwoordmogelijkheden bestaan uit een vijf-puntschaal van 1 (heel vaak) tot en met 5 (nooit).
- Toepassingsvragen waarbij de respondent kan aangeven of de beschreven situatie op hem of haar van toepassing is. Het gaat om gesloten vragen met de antwoordmogelijkheid 'ja' of 'nee'.
- Toepassingsvragen waarbij de respondent kan aangeven welke beschreven situatie het beste op hem/haar van toepassing is.

Wanneer de respondent de antwoordmogelijkheid 'Anders' invult, wordt bij de volgende vraag naar de reden hiervoor gevraagd. Dit betreft een optionele open vraag.

3.2 Kwalitatief onderzoek

Naast het kwantitatief onderzoek is ook kwalitatief onderzoek verricht ter beantwoording van deelvraag 2, 3, 4 en 5. Voor de beantwoording van deelvraag 2 zijn groepsinterviews afgenomen onder jongeren. Voor de beantwoording van deelvraag 3 en 4 is een (kleine) literatuurstudie verricht. Deelvraag 5 is beantwoord doormiddel van een bureauonderzoek.

3.2.1 Groepsinterviews

De zes groepsinterviews zijn afgenomen onder de jongeren van LEV club 1 t/m 3 in twee interviews per groep. Het eerste groepsinterview stond in het teken van *Growing Young* principe 1 en 2. Het tweede interview stond in het teken van *Growing Young* principe 3 tot en met 6. De interviews waren semigestructureerd en hadden tot doel dieper in te gaan op de vragen uit de vragenlijst.

De interviews zijn afgenomen op 18 juni 2019 van 20:00-21:00 in een vergaderruimte van de Proosdijkerk en duurden ongeveer 20 minuten. Met instemming van de respondenten zijn de interviews op een voice recorder opgenomen om daarmee de antwoorden zo goed mogelijk te kunnen analyseren.

3.2.2 Literatuurstudie

Voor de resultaten van de vragenlijst en interviews (deelvraag 1 en 2) wordt een verklaring gezocht aan de hand van een multidisciplinaire literatuurstudie (deelvraag 3). Het gaat om de sociologische-, theologische-, liturgische-, didactische- en godsdienst-psychologische disciplines.

De multidisciplinaire aanpak ligt gelegen in de keuze om de theorie van Osmer hierbij te gebruiken. Richard Osmer (2008) stelt dat de vier belangrijkste vragen van de praktische theologie zijn:¹⁵

1. Wat is er aan de hand (descriptief-empirische taak)?
2. Waarom is dit aan de hand (interpretatieve taak)?
3. Wat zou er aan de hand moeten zijn (normatieve taak)?
4. Hoe kunnen we reageren (pragmatische taak)?

Met de literatuurstudie wordt antwoord gegeven op de tweede en derde vraag van Osmer: waarom is dit aan de hand en wat zou er aan de hand moeten zijn?

Voor de beantwoording van deelvraag 4 is een kleine literatuurstudie gedaan. Onderzocht is wat de specifieke rol van kinderen en jongeren in de kerk is. Met de theorie van *Centrum Kerk* (Keller, 2013) is gekeken naar welke veranderingen nodig zijn om een kerkdienst voor alle generaties toegankelijk te maken.

3.2.3 Bureauonderzoek

Ter beantwoording van deelvraag 5 is een inhoudsanalyse¹⁶ verricht op het visiedocument van de liturgiecommissie. Hierbij is specifiek gekeken naar de betekenis van de woorden in de visie die betrekking hebben om te kunnen komen tot liturgische veranderingen.

¹⁵ Osmer, R. (2008), p. 4

¹⁶ Verhoeven, N. (4^e ed. 2011), p. 154

3.3 Analyse

3.3.1 Vragenlijst

De antwoorden uit de online vragenlijst voor jongeren en volwassenen zijn geëxporteerd naar het statisch computerprogramma SPSS voor de verwerking van de kwantitatieve data. De antwoorden uit de vragenlijst van de kinderen zijn handmatig verwerkt. Van alle antwoorden zijn frequentietabellen gemaakt in Excel en per *Growing Young* principe op het niveau van leeftijdsgroepen geanalyseerd.

3.3.2 Groepsinterviews

De antwoorden op de vragen uit de groepsinterviews met jongeren zijn getranscribeerd van grof naar fijn. Elk antwoord is bestudeerd en gelabeld. Indien er meerdere antwoorden waren gegeven, die niet direct een antwoord op de vraag gaven, kregen deze verschillende labels mee. Data met dezelfde labels zijn gegroepeerd en waar nodig opnieuw gelabeld.

Voor de structurering en het analyseren van de interviews zijn de volgende stappen doorlopen: ordening (1), labelen (2) en analyseren (3):¹⁷

Ordering

Alle interviews zijn op de computer opgeslagen en in Word getranscribeerd op respondentsniveau. Irrelevante tekst voor de beantwoording van de interviewvragen is geschrapt.

Labelen

Alle bruikbare teksten zijn vervolgens in Excel onder elkaar gezet en in tekstfragmenten opgedeeld. Elk tekstfragment heeft een eigen unieke code meegekregen. De tekstfragmenten zijn geanalyseerd en gelabeld. Daarbij is op meerdere niveaus gelabeld en is de tekst gewaardeerd. Voor de waardering is steeds gekeken in hoeverre het onderwerp bijdraagt aan de participatie van de jongere in de kerkdienst (zie voorbeeld hieronder). Daar is vervolgens het label 'helpend', 'belemmerd' of 'neutraal' aan gegeven.

Tekst fragment	Respondent/ interviewer	Interview tekst	Dimensie	Label	Waardering	Reden
FGL1.1	<i>Respondent 1.1</i>	<i>'Nou, meestal vind ik gewoon een mooi lied altijd wel fijn.'</i>	<i>Liturgie</i>	<i>Muziek</i>	<i>Helpend</i>	<i>Lied</i>

Analyse

Voor de analyse zijn alle teksten op het niveau van label en waardering (helpend/belemmerd/neutraal) geanalyseerd. Op basis hiervan zijn deelconclusies getrokken.

¹⁷ Verhoeven, N. (4^e ed. 2011), p. 304

3.4. Respondenten

Voor dit onderzoek zijn verschillende generaties benaderd om mee te doen met de vragenlijst en groepsinterviews (alleen de jongeren). De populatie van de Proosdijkerk¹⁸ is hierbij in meerdere doelgroepen ingedeeld, zoals weergegeven in tabel 1.

Tabel 1

Aantal respondenten ten opzichte van populatie

Leeftijdsgroep	Populatie	Respondenten	Man	Vrouw
8 t/m 12	43	18 (42%)	11	7
12 t/m 19	90	27 (30%)	14	13
20 t/m 39	353	39 (11%)	15	24
40 t/m 59	188	46 (25%)	19	27
60 t/m 89	176	35 (20%)	16	19
TOTAAL	842	165 (20%)	69	96

3.4.1 Kinderen van 8 t/m 12 jaar

De kinderen van 'de Schatgravers' zijn op zondagmorgen 30 juni 2019 benaderd om een vereenvoudigde vragenlijst in te vullen. Dit maakt het een selecte steekproef. In totaal hebben 18 kinderen op een populatie van 43 kinderen de vragenlijst ingevuld.

3.4.2 Jongeren van 12 t/m 19 jaar

Op de clubavond van 18 juni 2019 (Lev 1 t/m 3) waren 16 jongeren van 12 t/m 19 jaar aanwezig. Zij werden benaderd om de vragenlijst in te vullen en deel te nemen aan de groepsinterviews. Dit maakt het een selecte steekproef. Jongeren die er niet bij waren, zijn door de jeugdwerker via WhatsApp benaderd en konden via deze weg de vragenlijst invullen. In totaal hebben 27 jongeren op een populatie van 90 jongeren de vragenlijst ingevuld.

3.4.3 Volwassenen van 20 t/m 89 jaar

Volwassen leden van de Proosdijkerk zijn benaderd om de online vragenlijst in te vullen. Voor deze aselechte steekproef zijn tien personen geselecteerd rekening houdend met de leeftijdsopbouw van de gemeente. Aan hen is telefonisch gevraagd of zij de vragenlijst wilden invullen. Na een aantal weken bleek echter dat slechts drie respondenten de vragenlijst hadden ingevuld. In overleg met de predikant is om deze reden in de nieuwsbrief van zondag 21 juli 2019 een bericht met de link naar de vragenlijst geplaatst. Hierdoor nam het aantal reacties toe met maar liefst 131 respondenten. In het totaal hebben 39 volwassenen op een populatie van 353 volwassenen van 20 t/m 39 jaar, 46 volwassenen op een populatie van 188 volwassenen van 40 t/m 59 jaar en 35 volwassenen op een populatie van 176 volwassenen van 60 t/m 89 jaar de vragenlijst volledig ingevuld. Dit is een selecte, maar wel een grote steekproef.

¹⁸ Gebaseerd op de ledenlijst op 1 – 8 – 2019.

3.5 Validiteit en betrouwbaarheid

3.5.1 Validiteit

Ter verhoging van de validiteit is de vragenlijst voorgelegd aan de jeugdwerker en predikant van de Proosdijkerk. Hierbij heeft de jeugdwerker vooral gekeken naar begrip en aansluiting van de vragen bij de jongeren. Dit is tevens getoetst door de vragenlijst te testen bij ongeveer 10 jongeren van de Kleopasgemeente (PKN) te Ede. Vragen die niet duidelijk, eenduidig of te moeilijk bleken, zijn daarop aangepast. Voor vragen die een abstract begrip meten (bijvoorbeeld 'vertrouwen'), zijn extra vragen toegevoegd met als doel de validiteit te verhogen. Ook is ter verduidelijking van de begrippen bij de vragen een extra toelichting gegeven.

De predikant heeft, naast de theologische toetsing van de vragenlijst, ook specifiek gekeken naar de opbouw en context van de gemeente. Vragen die oorspronkelijk aanleiding gaven tot voornamelijk negatieve respons zijn qua formulering aangepast, zodat de kans op positieve respons net zo groot zou worden. Om de kwaliteit van dit onderzoek te verhogen is gebruik gemaakt van triangulatie.¹⁹ De jongeren hebben naast het invullen van de vragenlijst ook deelgenomen aan de groepsinterviews.

3.5.2 Betrouwbaarheid

De steekproefselectie voor de vragenlijst is gedaan in de clubs voor jongeren en door middel van een link in de nieuwsbrief voor de volwassenen. Jongeren die niet op club waren of niet betrokken zijn bij de club, hebben via WhatsApp een link naar de vragenlijst ontvangen. Op die manier kon ook de mening van de minder betrokken jongeren meegenomen worden in het onderzoek, wat de betrouwbaarheid van de resultaten heeft verhoogd.

Hetzelfde geldt voor de volwassenen. Door de link naar de vragenlijst in de wekelijkse nieuwsbrief op te nemen, werden betrokken en minder betrokken volwassen leden bereikt. Dit geldt niet voor leden die de nieuwsbrief niet, of op papier, ontvangen. Voor hen is deelname niet mogelijk geweest.

¹⁹ Verhoeven, N. (4^e ed. 2011), p. 31 en 161

4. Resultaten

In dit hoofdstuk worden de resultaten van de vragenlijsten en interviews weergegeven. In paragraaf 4.1 worden de achtergrondkenmerken van de respondenten beschreven. Paragraaf 4.2 geeft de resultaten weer van de vragen die antwoord geven op deelvraag 1 en paragraaf 4.3 van deelvraag 2. Voor de volledige resultaten van de vragenlijst wordt verwezen naar de bijlagen.

4.1 Achtergrondkenmerken respondenten

Tabel 2 t/m 5 geeft de achtergrondkenmerken (opleiding, geloofszekerheid en kerkbezoek) weer van de respondenten.

Tabel 2

Welke opleiding volg je of heb je als laatst gevolgd? (%)

Leeftijdsgroep	VBMO	HAVO	VWO	MBO	HBO	Universiteit	Anders
12 t/m 19 (N=27)	30	22	19	11	15	4	-
20 t/m 39 (N=39)	-	-	-	13	59	28	-
40 t/m 59 (N=46)	4	-	-	15	61	17	2
60 t/m 89 (N=35)	-	-	-	3	46	40	11

Tabel 3

Geloof je in God? (%)

Leeftijdsgroep	Ja zeker	Ja	Ik twijfel	Nee	Nee zeker niet
12 t/m 19 (N=27)	15	44	30	7	4
20 t/m 39 (N=39)	67	31	4	-	-
40 t/m 59 (N=46)	87	13	-	-	-
60 t/m 89 (N=35)	80	20	-	-	-

Deze vraag betrof bij de kinderen tussen 8 en 12 jaar een ja/nee vraag. Van hen gelooft 83% in God.

Tabel 4

Frequentie bezoek kerkdienst Proosdijkerk (%)

Leeftijdsgroep	4x per maand	3x per maand	2x per maand	1x per maand	Minder dan 1x per maand
12 t/m 19 (N=27)	67	30	-	-	4
20 t/m 39 (N=39)	46	39	5	5	5
40 t/m 59 (N=46)	46	35	9	4	7
60 t/m 89 (N=35)	69	17	9	-	6

Tabel 5

Frequentie bezoek andere kerkdienst (%)

Leeftijdsgroep	Minder dan 1x per maand	1x per maand	2x per maand	3x per maand	4x per maand
12 t/m 19 (N=27)	85	7	4	4	-
20 t/m 39 (N=39)	95	3	-	3	-
40 t/m 59 (N=46)	80	7	4	7	2
60 t/m 89 (N=35)	91	3			6

4.2 Resultaten deelvraag 1

In deze paragraaf worden de resultaten weergegeven die antwoord geven op deelvraag 1 *‘In hoeverre participeren kinderen, jongeren en volwassenen van de Proosdijkerk door het uitvoeren van taken in de kerkdienst?’* Dit is gedaan aan de hand van *Growing Young* principe 1 – Geef leiderschap door aan jongeren. Paragraaf 4.2.1 beschrijft de resultaten van deelbegrip ‘delen van verantwoordelijkheid’, paragraaf 4.2.2 die van deelbegrip ‘taakinteresse’, paragraaf 4.2.3 die van deelbegrip ‘stimuleren van participatie’ en paragraaf 4.2.4 die van ‘intergenerationele participatie’. De resultaten van de interviews met betrekking tot deelvraag 1 zijn samengevat in paragraaf 4.2.5. Tot slot wordt in paragraaf 4.2.6 de conclusie beschreven.

4.2.1 Delen van verantwoordelijkheid

Vaste en incidentele taken

Aan respondenten is gevraagd of ze op structurele of incidentele basis een taak uitvoeren in de kerkdienst. In de vraag is dit geduid met de term ‘vaste taken’ en ‘incidentele taken’. Van een vaste taak is sprake als men hiervoor op structurele wijze is ingeroosterd en/of als er specifieke kwaliteiten voor nodig zijn. Gedacht kan bijvoorbeeld worden aan een muzikant in het combo. De muzikant voert zijn/haar taak met regelmaat uit in de kerkdienst. Hiervoor zijn ook specifieke muzikale kwaliteiten nodig. Van een incidentele taak is sprake als de muzikant spontaan een keer zou spelen in de kerkdienst. Hier zijn wel specifieke kwaliteiten voor nodig, maar de muzikant doet dit niet op structurele wijze.

In de vragenlijst konden respondenten de vraag naar de vaste en incidentele taken beantwoorden met ‘ja’ of ‘nee’. Tabel 6 geeft de resultaten weer van de respondenten die de vraag met ‘ja’ hebben beantwoord. Uit de resultaten valt op te maken dat:

- meer dan de helft van de volwassenen van 20 t/m 39 jaar bijdragen met een vaste taak in de kerkdienst;
- jongeren en volwassenen van 20 t/m 39 jaar van alle leeftijdsgroepen het meest bijdragen met een vaste en/of incidentele taak;
- bijna alle kinderen op incidentele basis helpen met een taak in de kerkdienst.

Tabel 6

Respondenten met vaste en/of incidentele taak in de kerkdienst

Leeftijd	Vaste taak		Incidentele taak		TOTAAL	Verschil V&I
	N	%	N	%	%	%
8 t/m 12 (N=18)	-	-	16	89	89	-
12 t/m 19 (N=27)	11	41	16	59	100	19
20 t/m 39 (N=39)	22	56	16	41	97	15
40 t/m 59 (N=46)	12	26	27	59	85	33
60 t/m 89 (N=35)	10	29	18	51	80	23
TOTAAL vaste taak (N=147)	55	37	-	-	-	-
TOTAAL incidentele taak (N=165)	-	-	93	56 ²⁰	-	-

²⁰ Zonder de kinderen mee te rekenen is dit 52%.

Type vaste en incidentele taken kinderen en jongeren

Gevraagd is, met welke vaste en/of incidentele taken respondenten een bijdrage leveren. Het betrof hier een meerkeuze vraag, waarbij respondenten konden kiezen uit 16 verschillende taken die gerelateerd zijn aan de kerkdienst. De resultaten van de kinderen en jongeren zijn hieronder in tabel 7 weergegeven.

Tabel 7

Type vaste en incidentele taken kinderen en jongeren

Aantal taken	Type vaste taken jongeren 12 t/m 19 jaar (N=11)*	Freq.	Type incidentele taken jongeren 12 t/m 19 jaar (N=16)*	Freq.	Type incidentele taken kinderen 8 t/m 12 jaar (N=12)*	Freq.
1	Oppas- en kinderwerk (crèche, De Ark, Spoorzoekers)	13	Oppas- en kinderwerk (crèche, De Ark, Spoorzoekers, Schatgravers)	13	Oppas- en kinderwerk (crèche, De Ark, Spoorzoekers, Schatgravers)	10
2	Techniek (beamer, geluid, licht, camera)	4	Helpen van kosten bij zijn taken	5	Ik help op een andere manier mee	10
3	Lector (voorlezen uit Bijbel op podium)	1	Ik help op een andere manier mee	4	Ik help mee in een creatieve bijdrage aan de kerkdienst (sketch/toneelstukje/ mime/gedicht/ eigen gemaakt filmpje)	5
4	Ik heb (nog) een andere taak	1	Techniek (beamer, geluid, licht, camera)	2	Ik help bij het organiseren van een (thema)dienst	2
5	-	-	Muziek (zanger/muzikant in combo)	1	Ik help mee met de techniek (beamer, geluid, licht, camera)	4
6	-	-	Lector (voorlezen uit Bijbel op podium)	1	Ik zing mee als zangleider (in het combo)	1
7	-	-	Ik help mee in een creatieve bijdrage aan de kerkdienst (sketch/toneelstukje/ mime/gedicht/ eigen gemaakt filmpje)	1	Ik lees voor uit de Bijbel op het podium	1
8	-	-	-	-	Collecteren	1
	TOTAAL	19	TOTAAL	27	TOTAAL	34

) * Respondenten konden meer dan 1 antwoord kiezen.

Uit de resultaten in tabel 7 valt op te maken dat:

- kinderen en jongeren het meest een vaste en/of incidentele taak hebben in het oppas- en kinderwerk;
- dat jongeren bij de vaste en incidentele taken gemiddeld meer dan één ($19/11=1,7$) taak hebben ingevuld. Kinderen hebben bij incidentele taken meer dan twee ($34/12=2,8$) taken ingevuld;
- de diversiteit aan taken bij jongeren groter is bij incidentele taken dan bij vaste taken.

Antwoorden kinderen en jongeren 'Ik help op een andere manier mee'

Bij de antwoordopties van type 'incidentele taken' kozen drie jongeren en tien kinderen voor 'Ik help op een andere manier mee'. In een volgende open vraag werd gevraagd naar de aard van die taak of taken. Alle drie de jongeren hebben daarop gereageerd. Twee jongeren noemden de taak (helpen bij) koffie/thee/limonade inschenken en een andere jongere noemde 'Next leiding'. Weer een andere jongere gaf als antwoord: 'Mijn aanwezigheid is voor mijn medemens en de HEER genoeg'.

Ook alle tien de kinderen hebben gereageerd op deze vraag. Vier gaven (nogmaals) als antwoord te helpen bij het oppas- en kinderwerk. Één kind heeft geantwoord met helpen bij de collecte, een ander kind met helpen bij 'het licht'. Vier kinderen hebben geantwoord met 'stil zijn', 'niets doen en stil zitten', 'zingen', 'zitten en luisteren'.

Type vaste- en incidentele taken volwassenen

In tabel 8 zijn de resultaten weergegeven van de vaste en incidentele taken die volwassenen hebben ingevuld. Uit de resultaten in de tabel valt op te maken dat:

- volwassenen bij de vaste en incidentele taken het meest hebben gekozen voor de antwoordoptie 'ik heb nog een andere taak', gevolgd door 'muziek' en 'oppas- en kinderwerk';
- volwassenen bij vaste en incidentele taken gemiddeld meer dan één antwoord hebben ingevuld ($63/43=1,5$ resp. $116/63=1,9$).

Tabel 8

Type vaste en incidentele taken volwassenen in aantallen

Aantal taken	Type vaste taken volwassenen 20 t/m 89 jaar (N=43)	Freq.	Type incidentele taken volwassenen 20 t/m 89 jaar (N=61)	Freq.
1	Ik heb (nog) een andere taak	14	Ik heb (nog) een andere taak	63
2	Muziek (zanger/muzikant in combo)	10	Helpen van koster bij zijn taken	14
3	Oppas- en kinderwerk (crèche, De Ark, Spoorzoekers, Schatgravers)	8	Oppas- en kinderwerk (crèche, De Ark, Spoorzoekers, Schatgravers)	7
4	Collecteren	6	Helpen bij het organiseren van een (thema)dienst	6
5	Taak in welkomsteam	5	Techniek (beamer, geluid, licht, camera)	5
6	Lector (voorlezen uit Bijbel op podium)	5	Muziek (zanger/muzikant in combo)	4
7	Techniek (beamer, geluid, licht, camera)	4	Taak in welkomsteam	4
8	Taak in liturgiecommissie	3	Collecteren	3
9	Betweenersmoment ²¹ verzorgen	3	Lector (voorlezen uit Bijbel op podium)	3
10	Helpen van koster bij zijn taken	3	Meedenken over een Bijbeltekst of thema voor de preek	3
11	PowerPointpresentatie maken	2	PowerPointpresentatie maken	2
12			Helpen met een creatieve bijdrage (sketch/toneelstukje/mime/gedicht/filmpje)	2
	TOTAAL	63	TOTAAL	116

) * Respondenten konden meer dan 1 antwoord kiezen.

²¹ Het Betweenersmoment is een kort moment vooraf aan de preek waarin de boodschap van de preek op creatieve wijze in aansluiting bij de beleevingswereld van jongeren wordt verteld.

Antwoorden volwassenen 'Ik help op een andere manier mee'

Volwassenen hebben bij vaste taken 14 keer en bij incidentele taken 63 keer ingevuld op een andere manier mee te helpen. Met een open vraag werd vervolgens gevraagd naar de aard van die taak. Bij vaste taken werd het meest genoemd: ouderling (5x) en gebedsteam (5x). Verder werden nog andere uiteenlopende taken genoemd zoals: (organiseren van) kerk schoonmaken (2x) en bezoekwerk bij lief & leed in de buurtgroep (1x).

Bij de incidentele taken werd het meest genoemd: koffie/thee inschenken na de dienst (29x).

Verder werden ook hier uiteenlopende taken genoemd zoals: schoonmaken (5x); invallen als er geen predikant is (2x); PowerPointpresentatie maken (2x) en oppassen in de crèche als er niemand is (1x).

Verschillen tussen kinderen, jongeren en volwassenen

Uit tabel 7 en 8 valt op te maken dat:

- de diversiteit aan vaste en incidentele taken bij kinderen en jongeren minder is dan bij de volwassenen.
- volwassenen meer dan kinderen en jongeren een vaste en/of incidentele taak hebben die verband houdt met de invulling van de kerkdienst. Het gaat dan om taken als muzikant of zanger, het meedenken over thema en inhoud van de dienst, een creatieve taak (mime/sketch/gedicht/filmpje) of een taak in de liturgiecommissie.

Tabel 9 toont de taken die niet door de kinderen en jongeren zijn ingevuld. Van de totaal 16 antwoordopties hebben jongeren er op vijf en kinderen op vier niet gereageerd.

Tabel 9

Niet ingevulde vaste en incidentele taken uit de antwoordopties

X = niet ingevuld

	Jongeren	Kinderen	Volwassenen
PowerPointpresentatie maken	x	x	
Taak in liturgiecommissie	x	x	
Taak in welkomsteam	x	x	
Meedenken over een Bijbeltekst of thema voor de preek/ helpen bij het organiseren van een (thema)dienst	x		
Helpen bij Betweenersmoment verzorgen	x	x	

4.2.2 Taak interesse

Aan alle respondenten is gevraagd naar welke taak of taken hun interesse uitgaat in de kerkdienst. Deze vraag heeft tot doel om de behoefte te meten van de respondenten van (meer) participatie door middel van taken en, zo ja, naar welke taak hun interesse dan uitgaat. Het betreft hier een meerkeuzevraag. Respondenten konden uit 16 verschillende taken kiezen die betrekking hebben op de kerkdienst. In tabel 10 zijn de resultaten weergegeven van alle leeftijdsgroepen.

Tabel 10 Frequentie van taakinteresses als bijdrage aan de kerkdienst.*				
Leeftijd	8 t/m 12 jaar (N=18)	12 t/m 19 jaar (N=27)	20 t/m 89 jaar (N=120)	TOTAAL (N=165)
Vorbereidingstaken	<i>Frequentie</i>			
Meedenken in de liturgiecommissie	-	-	-	-
Meedenken over het Betweenersmoment	9	4	2	15
Meedenken over een Bijbeltekst en of thema voor de preek	4	1	43	48
Organiseren van een (thema)dienst	5	-	-	5
Uitzoeken van liederen	-	1	14	15
<i>TOTAAL vorbereidingstaken</i>	<i>18</i>	<i>6</i>	<i>59</i>	<i>83</i>
Podiumtaken				
Muziek (zanger/muzikant in combo)	7	2	7	16
Lector (voorlezen uit Bijbel op podium)	6	-	10	16
Een creatieve bijdrage leveren	9	-	-	9
Gebod schrijven en voorgaan in gebod	-	-	3	3
<i>TOTAAL podiumtaken</i>	<i>22</i>	<i>2</i>	<i>20</i>	<i>44</i>
Praktisch (technische) taken				
PowerPoint presentatie maken	8	2	3	13
Techniek (beamer, geluid, licht, camera)	8	6	4	16
Collecteren	7	2	7	16
Welkom heten bij de deur (welkomstteam)	5	5	22	33
<i>Helpen van koster bij zijn taken</i>	<i>2</i>	<i>-</i>	<i>2</i>	<i>4</i>
<i>TOTAAL praktische taken</i>	<i>30</i>	<i>15</i>	<i>38</i>	<i>82</i>
Kinderwerktaken				
Oppas- en kinderkerk (crèche, De Ark, Spoorzoekers, Schatgravers)	29	11	5	45
<i>TOTAAL kinderkerktaken</i>	<i>29</i>	<i>11</i>	<i>5</i>	<i>45</i>
SUBTOTAAL	99	34	122	254
Geen van deze taken heeft mijn interesse	1	6	44	51
TOTAAL	100	40	166	305

)* Respondenten konden meer dan 1 antwoord kiezen.

Voor de analyse van het type taken zijn taken met dezelfde (inhoudelijke) kenmerken geclusterd en onder een taakcluster ondergebracht. Daarbij dient te worden opgemerkt dat niet in alle gevallen de taakinhoud volledig correspondeert met de naam van het taakcluster. Sommige taken zouden ook onder een ander taakcluster geplaatst kunnen worden. Toch is geprobeerd te komen tot een indeling die zoveel mogelijk recht doet aan de taakinhoud.

Uit de resultaten van tabel 10 valt op te maken dat:

- kinderen gemiddeld in meer dan vijf ($99/17=5,8$), jongeren en volwassenen in meer dan één (1,6) taak interesse hebben;
- kinderen en jongeren de meeste interesse tonen in praktische taken en kinderwerktaken;
- volwassenen de meeste interesse tonen in voorbereidingstaken (meedenken over thema voor de preek en/of dienst).

Tabel 11 geeft per taakcluster het percentage weer van het aandeel in interesse per leeftijdsgroep.

Tabel 11 Aandeel van de interesse per leeftijdsgroep op clusterniveau (in percentages) (x) geeft de positie aan ten opzichte van de andere leeftijdsgroepen.				
	Leeftijd	8 t/m 12 jaar (N=17)	12 t/m 19 jaar (N=21)	20 t/m 89 jaar (N=77)
	Taakcluster			
	Vorbereidingstaken (83x)	22	7	71
	Podiumtaken (44x)	50	5	46
	Praktische taken (82x)	37	18	46
	Kinderwerktaken (45x)	65	24	11

Uit tabel 11 valt op te maken dat:

- kinderen en jongeren het meest geïnteresseerd zijn in kinderwerktaken;
- volwassenen het meest geïnteresseerd zijn in voorbereidingstaken en daarna evenveel interesse tonen in praktische- en podiumtaken.

4.2.3 Stimuleren van participatie

In de vragenlijst is in de vorm van stellingen gevraagd in hoeverre respondenten zich gestimuleerd voelen om (a) mee te mogen denken over de invulling en (b) een taak uit te voeren in of bij de voorbereiding van de kerkdienst. Voor alle duidelijkheid: de eerste stelling gaat over de inhoud van de dienst zoals een thema en/of tekst voor de preek, het uitzoeken van liederen, etc. De tweede stelling gaat over taken die nodig zijn om de dienst mogelijk te maken, bijvoorbeeld het maken van de PowerPointpresentatie, muziekteam, oppas- en kinderwerk, etc.

Tabel 12 toont de resultaten van de antwoorden die gegeven zijn op beide vragen.

Tabel 12

A: percentage respondenten dat zich gestimuleerd voelt om mee te denken over de invulling van de kerkdienst.

B: percentage respondenten dat zich gestimuleerd voelt om een taak uit te voeren in of bij de voorbereiding van de kerkdienst

Leeftijd	8 t/m 12 (N=18)		12 t/m 19 (N=27)		20 t/m 39 (N=39)		40 t/m 59 (N=46)		60 t/m 89 (N=35)		TOTAAL (N=165)	
Antwoord	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B
Helemaal eens	-	6	-	-	-	5	2	4	3	6	1	4
Eens	33	61	30	56	23	39	26	46	26	37	27	46
Oneens	6	-	22	22	46	49	39	28	40	29	35	30
Helemaal oneens	28	11	26	7	18	3	17	11	23	17	21	10
Weet ik niet zo goed	28	17	22	15	13	5	13	9	9	11	15	10
Niet geantwoord	6	6	-	-	-	-	2	2	-	-	1	1

Uit de tabel 12 valt op te maken dat:

- gekeken naar de kolom A van Totaal, meer dan de helft (oneens+ helemaal oneens =56%) zich niet gestimuleerd voelt om mee te denken over de invulling van de kerkdienst. Volwassenen zijn het meer (helemaal) oneens met de stelling dan kinderen en jongeren;
- gekeken naar kolom B van Totaal, de helft (eens + helemaal eens = 50%) van alle respondenten zich gestimuleerd voelt om een taak uit te voeren als bijdrage aan de kerkdienst. Kinderen en jongeren zijn het meer met deze stelling eens dan volwassenen.

4.2.4 Mening over intergenerationele participatie

In de vragenlijst is gevraagd in welke mate respondenten het belangrijk vinden dat kinderen en jongeren een taak hebben in de kerkdienst. Tabel 13 toont de resultaten van de antwoorden die gegeven zijn op beide vragen.

Tabel 13

A: Percentage van de mate waarin respondenten het (on)belangrijk vinden dat jongeren door middel van een taak kunnen bijdragen aan de kerkdienst.

B: Percentage van de mate waarin respondenten het (on)belangrijk vinden dat kinderen door middel van een taak kunnen bijdragen aan de kerkdienst.

Leeftijd	8 t/m 12 (N=18)		12 t/m 19 (N=27)		20 t/m 39 (N=39)		40 t/m 59 (N=46)		60 t/m 89 (N=35)		TOTAAL (N=165)	
Antwoord	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B
Heel belangrijk	22	11	15	4	33	21	30	11	26	17	27	13
Belangrijk	39	33	33	22	41	41	54	50	46	37	44	39
Enigszins belangrijk	33	39	44	56	23	31	13	35	26	31	26	37
Onbelangrijk	6	17	7	19	3	8	-	2	3	14	3	10
Niet geantwoord	-	-	-	-	-	-	2	2	-	-	1	1

Uit tabel 13 valt op te maken dat:

- volwassenen en kinderen het belangrijk vinden dat jongeren met een taak kunnen bijdragen aan de kerkdienst. Jongeren zelf vinden dit echter minder belangrijk;
- volwassenen het belangrijk vinden dat kinderen met een taak kunnen bijdragen, maar zijn hier minder uitgesproken in dan bij de vraag over de jongeren. Jongeren vinden dit zelfs nog minder belangrijk dan volwassenen. De kinderen zelf vinden dit enigszins belangrijk.

4.2.5 Resultaten groepsinterviews deelvraag 1

In de groepsinterviews met jongeren is gevraagd naar welke taken zijn uitvoeren in de kerkdienst. De belangrijkste resultaten met betrekking tot deelvraag deel vraag 1 zijn hieronder samengevat. Dit houdt in dat:

- de meeste jongeren met een taak helpen in de crèche, de Ark, Spoorzoeker en/of bedienen de beamer tijdens de dienst;
- de jongeren met een taak op verschillende manieren aan die taak gekomen zijn, bijvoorbeeld via een oproepje in de nieuwsbrief, door zelf te informeren, doordat ze ervoor gevraagd zijn, of via één van hun ouders;
- de jongeren met een taak zijn over het algemeen tevreden over de mate van inwerken en/of begeleiding;
- jongeren met een taak voelen zich meer betrokken voelen bij de kerk dan jongeren zonder taak, maar zich niet per definitie méér betrokken voelen bij de kerkdienst;
- jongeren met een taak in het oppas- en kinderwerk meer intergenerationele contacten op doen.

4.2.6 Conclusie deelvraag 1

Ter beantwoording van deelvraag 1 is middels een vragenlijst en interviews onderzoek gedaan naar de vraag in hoeverre kinderen, jongeren en volwassenen van de Proosdijkerk participeren door het uitvoeren van taken in de kerkdienst. Hierbij zijn de resultaten van kinderen en jongeren vergeleken met de volwassenen. Op basis van de resultaten uit de vragenlijst en interviews worden de volgende conclusies getrokken:

1. Uit de resultaten van de vragenlijst en interviews is gebleken dat jongeren en volwassenen van 20 t/m 39 jaar het meest door taken participeren in de kerkdienst. Volwassenen van 20 t/m 39 jaar doen dit vooral op structurele basis en hebben het meest een taak in het combo en het oppas- en kinderwerk (crèche, de Ark en Spoorzoekers). Jongeren doen dit meer op incidentele basis en hebben het meest een taak in het oppas- en kinderwerk en techniek (licht, geluid, beamer, camera). Kinderen helpen vooral op incidentele basis in het oppas- en kinderwerk.
2. Jongeren met een taak voelen zich meer betrokken bij de kerk dan jongeren zonder een taak. Met name jongeren in het oppas- en kinderwerk blijken, vanwege de ouders van de oppaskinderen, meer intergenerationele contacten op te doen in de kerk.
3. De jongeren met een taak zijn over het algemeen tevreden over de mate waarop ze zijn ingewerkt.
4. Kinderen en jongeren hebben in tegenstelling tot volwassenen minder diverse taken met betrekking tot de inhoud van de dienst, zoals muzikant, lector, meedenken over thema voor de dienst of preek, etc. Opvallend is dat ze hier ook minder voorkeur voor hebben dan het oppas- en kinderwerk. Daarentegen zouden volwassenen juist wel meer betrokken willen worden bij taken die gaan over de invulling van de kerkdienst, zoals: meedenken over thema voor de dienst of preek en het uitzoeken van liederen.

4.3 Resultaten deelvraag 2

Paragraaf 4.3 staat in het teken van de resultaten die antwoord geven op deelvraag 2 *‘Waar en waarom sluit(en) (aspecten van) de huidige kerkdienst wel of niet aan bij de kinderen en jongeren van de Proosdijkerk?’* Dit wordt gedaan aan de hand van *Growing Young* principe 2: ‘Inleven in jongeren’ en principe 4: ‘Werken aan een warme gemeenschap’. Paragraaf 4.3.1 en 4.3.2. staan in het teken van principe 2, paragraaf 4.3.3 tot en met 4.3.5 staan in het teken van principe 4. Paragraaf 4.3.6 en 4.3.7 staan in het teken van de mate van waardering van kerkdienst en jeugddienst. In paragraaf 4.3.8 wordt de samenvatting van de interviewresultaten weergegeven. Tot slot wordt in paragraaf 4.3.9 de conclusie beschreven.

4.3.1 Begrijpen en begrepen worden

Respondenten hebben aangegeven hoe vaak ze de liturgische onderdelen in de kerkdienst goed begrijpen. In tabel 14 zijn de resultaten weergegeven van alle respondenten die de vraag met (heel) vaak hebben beantwoord.

Tabel 14

Percentage respondenten dat de liturgische onderdelen (heel) vaak goed begrijpt.
Gerangschikt van hoog naar laag in kolom Totaal.

	8 t/m 12 jaar (N=18)	12 t/m 19 jaar (N=27)	20 t/m 89 jaar (N=120)	TOTAAL (N=165)
Zegen	78	70	97	90
Votum en Groet	67	59	97	88
De Tien Geboden	56	74	93	85
Opwekkingsliederen	78	70	88	84
Betweenersmoment	67	82	86	83
Bijbellesing	61	41	88	77
Gebod	72	44	83	76
Geloofsbelijdenis	33	41	91	76
Gezangen	67	22	73	70
Psalmen	50	19	73	68
Preek	50	19	63	54

Uit tabel 14 valt op te maken dat:

- kinderen de zegen en Opwekkingsliederen het meest goed begrijpen; de geloofsbelijdenis, psalmen en preek het minst;
- jongeren het Betweenersmoment, de voorlesing uit de Tien Geboden, de zegengroet en Opwekkingsliederen het meest goed begrijpen; de gezangen, psalmen en preek het minst;
- volwassenen de meeste onderdelen goed begrijpen, met uitzondering van de gezangen, psalmen en de preek;
- kinderen, jongeren en volwassenen de preek het minst goed begrijpen, gevolgd door de psalmen en gezangen.

4.3.2 Fysieke en emotionele behoeften

Respondenten hebben door het beantwoorden van stellingen aangegeven in hoeverre de dienst aansluit bij hun geloofsbeleving en geloofsvragen. Tabel 15 toont de resultaten van de antwoorden op de stellingen.

Tabel 15

A: Percentage respondenten dat de preek (heel) vaak/soms/zelden/nooit stimulerend vindt bij het vinden van antwoorden op geloofsvragen;

B: Percentage respondenten dat de kerkdienst (heel) vaak/soms/zelden/nooit stimulerend vindt voor zijn/haar geloof.

C: Percentage respondenten dat de dienst (heel) vaak/soms/zelden/nooit goed vindt aansluiten bij zijn/haar geloofsbeleving;

Gemiddelde: Het gemiddelde percentage van vragen A, B en C.

Leeftijd	8 t/m 12 (N=18)				12 t/m 19 (N=27)				20 t/m 39 (N=39)			
Antwoord	A	B	C	Gem.	A	B	C	Gem.	A	B	C	Gem.
Heel vaak	11	28	22	20	-	4	4	3	-	15	5	7
Vaak	28	33	6	22	15	19	11	15	15	49	44	36
Soms	17	28	22	22	22	22	30	25	59	26	33	39
Zelden	28	11	39	26	33	30	22	28	23	5	13	14
Nooit	17	-	11	10	22	19	26	22	3	5	5	4
Niet geantwoord	-	-	-	-		7	7	7	-	-	-	-

Leeftijd	40 t/m 59 (N=46)				60 t/m 89 (N=35)				TOTAAL (N=165)			
Antwoord	A	B	C	Gem.	A	B	C	Gem.	A	B	C	Gem.
Heel vaak	2	11	4	6	9	14	20	14	4	13	10	9
Vaak	20	44	35	33	20	51	17	29	19	41	26	29
Soms	37	30	48	38	49	31	54	45	40	28	40	36
Zelden	33	11	9	18	20	-	6	9	27	10	15	17
Nooit	4	-	-	1	-	-	-	-	7	4	7	5
Niet geantwoord	4	4	4	4	3	3	3	3	3	3	3	3

Uit tabel 15 valt op te maken dat:

- kijkend naar de totalen in kolom A, vinden de meeste respondenten de preek soms (40%) of zelden (27%) stimulerend voor het vinden van antwoorden op geloofsvragen. Voor jongeren is dat meer zelden (33%) of nooit (22%) het geval;

- kijkend naar de totalen in kolom B, vinden de meeste respondenten de kerkdienst (heel) vaak (54%) stimulerend voor hun geloofsleven. Voor de meeste jongeren is dit zelden (30%) of nooit (19%) het geval;
- kijkend naar de totalen in kolom C, vinden respondenten de dienst overwegend soms (40%) aansluitend bij de geloofsbeleving. Dat is overwegend zelden of nooit voor kinderen (50%) en jongeren (48%) het geval.

4.3.3 Gezien voelen

In de vragenlijst is gevraagd wanneer respondenten zich het meest gezien voelen op zondagmorgen. Ze konden hierop meerdere antwoorden invullen. Tabel 16 toont de resultaten van de gegeven antwoorden van jongeren en volwassenen. Aan kinderen is deze vraag niet gesteld.

Tabel 16

Leeftijd	12 t/m 19 jaar (N=27)	20 t/m 39 jaar (N=39)	40 t/m 59 jaar (N=46)	60 t/m 89 jaar (N=35)	TOTAAL (N=147)
Antwoordopties*	Percentage				
Ik vind het fijn als anderen interesse in mij tonen	11	44	22	9	22
Ik vind het fijn wanneer er in de kerkdienst aandacht is voor thema's of geloofsvragen waar ik op dat moment mee zit	19	28	30	40	30
Ik vind het fijn als voorbeelden in de preek herkenning bij mij oproepen	30	13	30	40	28
Ik vind het fijn als de predikant iets vraagt waarop je mag reageren	-	3	-	-	0,6
Ik vind het fijn als er in de dienst ruimte is voor een creatieve inbreng (bijv. mime, dans, korte sketch, filmpje)	15	-	4	-	4
)* Respondenten konden meer dan 1 antwoord kiezen.					

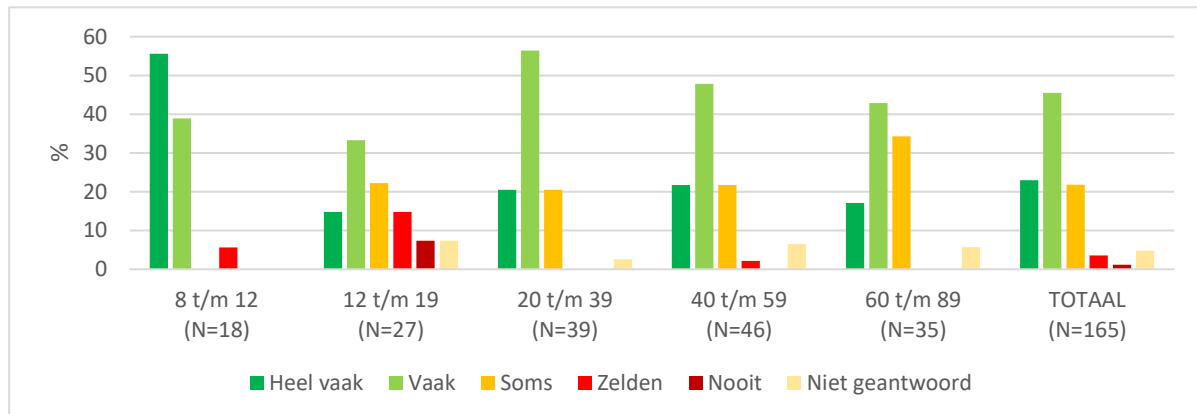
Uit tabel 16 valt op te maken dat:

- gekeken naar het totaal, respondenten zich het meest gezien voelen wanneer er in de kerkdienst aandacht is voor thema's of geloofsvragen waar ze op dat moment mee zitten (30%), gevolgd door voorbeelden in de preek die herkenning oproepen (28%). Er is hierin weinig verschil tussen jongeren en volwassenen.

4.3.4 Welkom en geaccepteerd voelen

In hoeverre iemand zich thuis voelt in een kerk hangt sterk af van de mate waarin hij/zij zich welkom en geaccepteerd voelt. In de vragenlijst konden respondenten door middel van drie stellingen aangeven in welke mate ze zich welkom en geaccepteerd voelen in de kerk. De resultaten hiervan zijn weergegeven in figuur 2 t/m 4.

Figuur 2 geeft de resultaten weer van de stelling: *'Ik ervaar dat ik in de kerkdienst mag zijn wie ik ben.'*

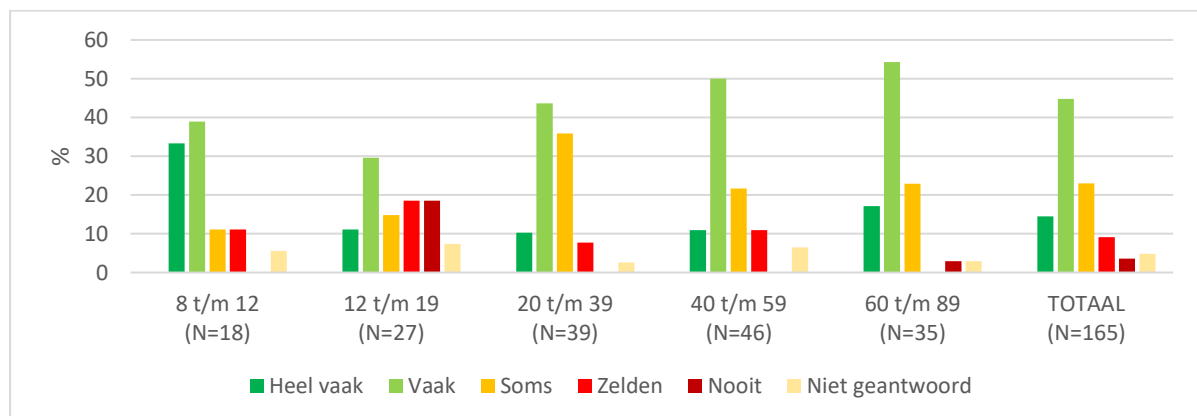

Figuur 2: Frequentie waarmee respondenten ervaren zichzelf te kunnen zijn in de kerkdienst

Uit figuur 2 valt op te maken dat:

- gekeken naar het totaal, de meerderheid van de respondenten (heel) vaak ervaart zichzelf te kunnen zijn (68%);
- jongeren minder dan volwassenen en kinderen ervaren zichzelf te kunnen zijn: 48% van de jongeren ervaart (heel) vaak zichzelf te kunnen zijn. Voor 22% van de jongeren is dit zelden of nooit het geval.

Figuur 3 geeft de resultaten weer van de stelling: *'Ik voel me in de kerkdienst er helemaal bij horen.'*

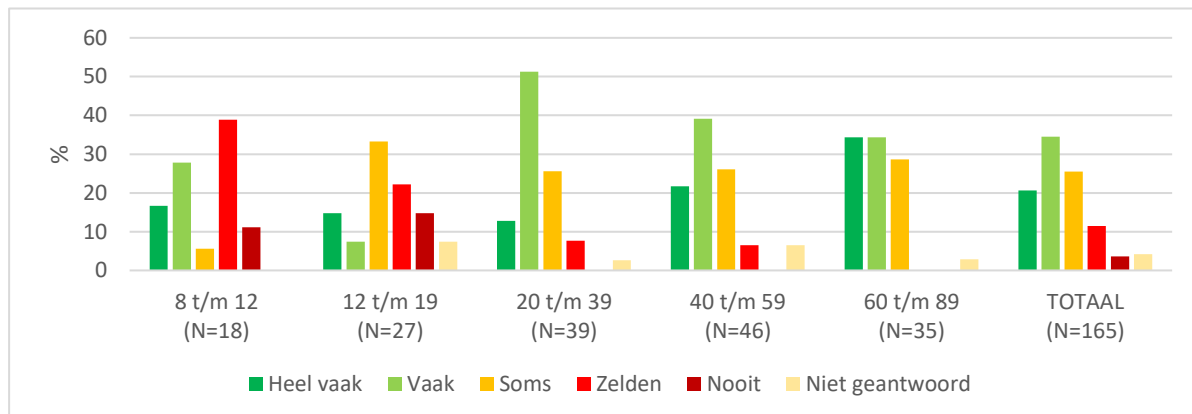

Figuur 3: Frequentie waarmee respondenten ervaren er in de kerkdienst bij te horen

Uit figuur 3 valt op te maken dat:

- gekeken naar het totaal, de meeste respondenten zich in de kerkdienst er (heel) vaak (60%) bij voelen horen;
- jongeren in vergelijking met volwassenen en kinderen zich er minder bij voelen horen: 40% voelt zich er (heel) vaak en 37% zich er zelden of nooit bij horen.

Figuur 4 geeft de resultaten weer van de stelling: 'Ik vind het fijn om zondagmorgen in de kerk te zijn.'

Figuur 4: Frequentie waarmee respondenten het fijn vinden om zondagmorgen in de kerk te zijn.

Uit figuur 4 valt op te maken dat:

- gekeken naar het totaal, de meeste respondenten het overwegend fijn vinden om zondag naar de kerk te gaan. Voor 55% is dit (heel) vaak en voor 25% soms het geval;
- kinderen en jongeren het minder fijn vinden om zondagmorgen in de kerk te zijn dan de volwassenen. 50% van de kinderen en 37% van de jongeren vindt het zelden of nooit fijn.

Resumerend

Uit de resultaten van figuur 2, 3 en 4 valt op te maken dat jongeren zich over het algemeen minder welkom en geaccepteerd voelen in de kerkdienst dan volwassenen. Voor kinderen geldt dit in mindere mate ook.

4.3.5 Verbondenheid

Respondenten is gevraagd naar hun motieven om op zondagmorgen de kerkdienst te bezoeken. In de vragenlijst konden respondenten kiezen uit de meest voor de hand liggende motieven. Kinderen hebben gemiddeld vier (86/18) motieven als antwoord ingevuld, jongeren en volwassenen gemiddeld twee. In een open vraag konden respondenten hun motief eventueel nog toelichten. Tabel 17 toont de resultaten gesorteerd op hoogte van frequentie in kolom Totaal.

Tabel 17

Frequentie motieven respondenten om de kerkdienst te bezoeken

Gerangschikt van hoog naar laag in kolom Totaal.

	Leeftijd	8 t/m 12 jaar (N=18)	12 t/m 19 jaar (N=27)	20 t/m 39 jaar (N=39)	40 t/m 59 jaar (N=46)	60 t/m 89 jaar (N=35)	TOTAAL (N=165)
	Antwoordopties*	Frequentie					
1	Omdat ik in de kerkdienst iets wil leren over God en de Bijbel	16	5	23	24	22	90
2	Omdat ik geloof dat God dat van mij vraagt	14	10	21	24	17	86
3	Omdat ik me in deze kerk thuis voel	15	4	21	22	18	80
4	Omdat ik dan mijn vrienden ontmoet / om als gemeente samen te komen en elkaar te ontmoeten	12	12	14	10	13	61
5	Omdat ik de kerkdienst aansprekend vind	7	5	11	6	8	37
6	Omdat ik van mijn ouder(s)/ verzorger(s)/ partner moet of er blij mee maak	15	14	1	1	-	32
7	Anders namelijk:	8	3	7	9	6	33
	Niet geantwoord	1	2	1	3	1	8
	TOTAAL	86	53	97	93	83	427

)* Respondenten konden meer dan 1 antwoord kiezen.

Uit tabel 17 valt op te maken dat:

- kinderen en jongeren meer dan volwassenen hebben geantwoord de kerkdienst te bezoeken vanwege (1) (de plicht) van hun ouders, (2), om de vrienden te ontmoeten en (3) vanuit een stuk plichtsbesef;
- jongeren in tegenstelling tot kinderen en volwassen het minst hebben geantwoord de kerkdienst te bezoeken om iets te leren over God en de Bijbel en omdat ze zich thuis voelen in de kerk(dienst);

- Volwassenen het meest hebben geantwoord de kerkdienst te bezoeken om (1) iets te leren over God en de Bijbel, (2) vanuit een stuk plichtsbesef en (3) vanwege het zich thuis voelen in de kerk.

Resumerend

- jongeren bezoeken de kerkdienst meer vanuit motieven die verband houden met de gemeenschap zoals het ontmoeten van vrienden en daarnaast vanwege (de plicht van) hun ouders (zie tabel 17 motief 5 en 6).
- kinderen en volwassenen bezoeken de kerkdienst vooral vanuit motieven die verband houden met persoonlijk geloof en inhoud van de dienst (zie tabel 17 motief 1 en 2). Daarnaast is voor kinderen de rol van ouders ook een belangrijk motief.

4.3.6 Waardering kerkdienst

Tot slot hebben de respondenten na een open vraag aangegeven wat ze aan de kerkdienst waarderen. De antwoorden hierop zijn geanalyseerd en gelabeld. Tabel 18 toont de labels gesorteerd op frequentie en tabel 19 toont een samenvatting van de antwoorden op labelniveau.

Tabel 18

Noem één ding wat je positief vindt aan de kerkdienst op zondagmorgen
Gerangschikt van hoog naar laag in kolom Totaal.

Leeftijd	8 t/m 12 jaar (N=18)	12 t/m 19 jaar (N=27)	20 t/m 39 jaar (N=39)	40 t/m 59 jaar (N=46)	60 t/m 89 jaar (N=35)	TOTAAL (N=165)
Antwoorden (gelabeld)	Frequentie					
Muziek & zang	3	4	25	34	15	81
Gemeenschap	5	6	10	14	15	50
Betweenersmoment	1	6	1	3	-	11
Inhoud	2	2	2	2	3	11
Liturgie	2	-	4	1	1	8
Preek	-	-	4	1	3	8
Gebied	2	-	1	1	2	6
Sfeer	-	2	1	1	1	5
Zegen	-	2	-	2	1	5
Votum en groet	-	1	-	2	-	3
Overig	3	4	-	2	1	10
TOTAAL	17	27	47	65	42	198

Uit tabel 18 valt op te maken dat:

- gekeken naar de kolom totaal, alle respondenten 'Muziek & zang' en het ervaren van 'gemeenschap' (verbondenheid) in de kerkdienst het meest waarderen;
- jongeren naast 'gemeenschap' ook het 'Betweenersmoment' het meest waarderen.

Tabel 19

Samenvatting antwoorden kerkdienst op labelniveau

Label	Antwoorden (samengevat)
Muziek & zang	Gezamenlijke lofprijzing; samen aanbidden; zingen en stil worden.
Gemeenschap	Samenzijn met andere christenen; ontmoeting van vrienden/bekenden; met elkaar luisteren naar Gods Woord en Hem loven en prijzen.
Betweenersmoment	Dat er een Betweenersmoment is voor tieners om de preek beter te begrijpen; simpel en heel duidelijk; informeel.
Inhoud	Ik leer er veel van; goede inhoud tijdens en na de dienst; focus op wat belangrijk is; aandacht voor God en bijbelonderricht; dat God centraal staat; getroffen worden in Gods goedheid en genade en rustgevend in tegenstelling tot de werkweek.
Liturgie	Diversiteit liturgie en opbouw.
Preek	De preek is vaak goed; heldere preken over het algemeen; uitleg van Gods Woord; preek van de dominee en een aansprekende preek.
Gebied	Bidden voor gemeenteleden en voorbeden.
Sfeer	Iedereen is heel vriendelijk tegen elkaar - ook mensen van verschillende leeftijden; goede sfeer; gemoedelijke sfeer en het verloopt ordelijk en duidelijk en daardoor eerbiedig.
Zegen	Ik krijg de zegen en de zegen die ik meekrijg.
Votum en groet	Votum en groet (bemoediging)
Overig	Dat de rest het fascinerend vindt; de dominee praat goed; ik hoef niks; ik ga niet naar de kerk; de lengte van de dienst en het geloof levend houden.

4.3.7 Waardering jeugddienst

De Proosdijkerk kent ook jeugddiensten. De predikant en jeugdwerker verwachten dat onderdelen hiervan goed aansluiten bij de beleving van jongeren. Daarom is gevraagd welke onderdelen van de jeugddienst men graag terug zou willen zien in de reguliere kerkdiensten. De antwoorden hierop zijn geanalyseerd en gelabeld. In tabel 20 zijn de labels gesorteerd op frequentie weergegeven. Tabel 21 geeft een samenvatting van antwoorden op labelniveau.

Tabel 20

Welke onderdelen van een jeugddienst zou je terug willen zien in de kerkdienst op zondagmorgen?

Gerangschikt van hoog naar laag in kolom Totaal.

Leeftijd	8 t/m 12 jaar (N=18)	12 t/m 19 jaar (N=27)	20 t/m 39 jaar (N=39)	40 t/m 59 jaar (N=46)	60 t/m 89 jaar (N=35)	TOTAAL (N=165)
Antwoorden (gelabeld)	Frequentie					
Preek	4	7	11	19	8	49
Muziek & zang	4	16	6	5	4	35
Niets aanpassen	2	1	5	5	2	15
Participatie	1	-	2	5	5	12
Creatieve bijdrage	-	2	5	4	-	11
Liturgie	-	-	4	1	3	8
Inhoud	1	-	1	1	-	3
Overig	8	3	6	8	14	39
TOTAAL	20	29	40	49	36	172

Uit tabel 20 valt op te maken dat:

- gekeken naar de kolom totaal, de 'preek' en 'muziek & zang' het meest genoemd zijn;
- jongeren 'muziek & zang' en daarna de 'preek' het meest hebben genoemd.

Tabel 21

Samenvatting antwoorden jeugddienst op labelniveau

Label	Antwoorden (samengevat)
Preek	Manier van preken en thema's (zeer vaak genoemd). Korter en in begrijpelijker taal; preek dat meer aansluit bij dagelijks leven; manier van (s)preken; jonge sprekers; duidelijke boodschap; interactieve preek; variaties in manier van preken; kort en krachtig, duidelijk voor iedereen.
Muziek & zang	(vlotte) Muziekstijl; Engelse en moderne (hippe) muziek. Meer nieuwere liederen; Engelstalige opwekking en Hillsong; opwekkingsliederen; meer gericht op jongeren. Aanbidding, dat de jeugd God ervaart in hun leven.
Niets aanpassen	Ik vind het goed zoals het is; geen, daar zijn jeugddiensten voor; hoeft niet perse; niet echt specifiek iets; geen voorkeur; gebeurt al voldoende door Engelse liederen; niet een in het bijzonder; niet zo nodig.
Participatie	Dat de kinderen iets mogen doen; Een bijdrage van de jeugd zelf. Bijv. een jongere uit de Bijbel laten voorlezen; betrekken van meer gemeenteleden in (vormgeven) van de dienst; inbreng jeugd; dat kinderen ook zingen in het combo; interactie tussen gemeente/jongeren en predikant in de vorm van dialoog; Ik vind dat een dienst op zondagmorgen iedereen van elke leeftijdscategorie zou moeten aanspreken.
Creatieve bijdrage	Sketch; gebruik van diverse creatieve vormen (lied, multimedia, toneel, dans) als aanvulling/ afwisseling; dans; getuigenis, interview, muziek, toneel.
Liturgie	Moet aansluiten bij de jeugd; een gebalanceerde mix van liturgische elementen; maakt me niets uit, afwisseling is leuk; de hele jeugddienst zou van mij vaker mogen; een themadienst; eenvoud.
Inhoud	Dat we meer over alleen God praten; Ik vind het belangrijk dat er aandacht is voor jongeren en kinderen. Maar het moet wel inhoud en echt verdieping opleveren. En dat mis ik regelmatig.
Overig	Ik ben nooit bij een kinderdienst; ik ga niet naar de kerk; geen idee; kan ik zo snel niks verzinnen, eigenlijk; Ik heb niets tegen laagdrempeligheid of tegen creatieve manieren om iets te vertellen of iets over te brengen, maar het moet wel een doel hebben, niet alleen omdat het leuk is of omdat de jeugd dan tenminste komt; maakt mij niet zo veel uit, ik geniet van veel zaken; zou niet weten, ik kom nooit in jeugddienst.

Resumerend

- voor kinderen en jongeren draagt goede muziek en zang het meest bij aan een positieve beleving van de kerkdienst. Bij volwassenen is dat de preek;
- de preek(stijl) in de jeugddienst niet alleen bij de jongeren maar ook bij de volwassenen beter lijkt aan te sluiten, gezien de hoge frequentie in tabel 20 in vergelijking tot de lage frequentie in tabel 18.

4.3.8 Resultaten groepsinterviews deelvraag 2

Kerkdienst > stijl

- De meeste jongeren vinden de stijl en informele sfeer van de dienst zoals bij de Mozaïek0318 in Veenendaal of op Opwekking beter bij hen aansluiten;
- Jongeren ervaren de kerkdienst als 'ingetogen' en 'ongezellig', maar vinden dit inherent aan de stijl en traditie van de kerkelijke denominatie (en daardoor onveranderbaar);
- De meeste jongeren bezoeken de kerkdienst vanwege hun ouders, maar een deel zou liever naar de Mozaïek in Veenendaal gaan. Enkele jongeren geven aan dat ook te gaan doen wanneer ze zelf de keuze zouden krijgen.

Kerkdienst> Liturgie

- Jongeren geven veelvuldig aan de orde van dienst te begrijpen maar de sfeer en manier van preken niet aansprekend te vinden;
- Een deel van de jongeren vindt een zekere voorspelbaarheid van de liturgie fijn, terwijl anderen dit niet prettig vinden en meer ruimte zouden willen voor spontaniteit;
- Jongeren geven aan dat interactie en humor helpend zijn om de aandacht erbij te houden;
- Jongeren geven aan dat als bijvoorbeeld de preek niet bij hen aansluit, ze andere elementen van de kerkdienst nog wel positief kunnen waarderen.

Kerkdienst> Muziek & Lieder

- Jongeren waarderen de kwaliteit van de muzikale begeleiding en de variatie aan liederen in de Proosdijkerk; dit draagt in grote mate bij aan een positieve beleving van de dienst. Enkele respondenten hebben een voorkeur voor meer Engelse liederen zoals Hillsong;
- Jongeren geven aan belangrijk te vinden dat bij de keuze van de liederen met alle generaties in de kerk rekening wordt gehouden;
- Jongeren geven aan waarde te hechten aan een kinder- en/of tienerlied, voornamelijk omdat ze dit ervaren als een 'luchtige' onderbreking van de liturgie.

Kerkdienst> Preek

- Jongeren geven veelvuldig aan moeite te hebben met de preekstijl. Ze ervaren de preekstijl als 'langdradig' en vinden het moeilijk de vertaalslag naar hun dagelijks leven te maken;
- Jongeren geven de volgende suggesties aan die hen helpen om hun aandacht bij de preek te houden: sluit aan bij de leefwereld van hen, herhaal kernzinnen in de preek, geef ruimte aan interactie, wees zoveel mogelijk concreet en maak gebruik van humor.

Kerkdienst> Betweenersmoment

- Jongeren in de leeftijd van 12 t/m 15 jaar zijn positief over het Betweenersmoment. Het helpt hen om de boodschap van de preek beter te begrijpen;
- Jongeren vanaf 15 jaar zijn minder positief over het Betweenersmoment. Ze geven aan vaak de koppeling met de preek te missen en het soms 'te vaag' en 'kinderachtig' te vinden;
- Alle jongeren geven aan dat ze het Betweenersmoment te kort vinden duren in vergelijking met de preek.

Kerkdienst> Gemeenschap

- Jongeren geven aan, dat de gemeenschap voor hen een belangrijke rol speelt om zondag de kerkdienst te bezoeken, ook al vinden ze de kerkdienst niet goed aansluiten bij hun belevingswereld;
- Jongeren geven aan, voor en of na de kerkdienst vooral contact te maken met mensen van hun eigen generatie en minder met andere generaties.

Kerkdienst> Relevantie

- Jongeren zijn zich ervan bewust dat ze niet alleen naar de kerk gaan om er iets te halen (consumeren: ik moet er wat aan hebben), maar ook om wat te brengen (God eren);
- Jongeren geven aan, de kerkdienst niet vinden bijdragen aan het praktiseren van hun geloof. Daarbij geven ze aan zich niet klaar te voelen om in hun dagelijks leven te getuigen van het geloof;
- Jongeren geven aan, dat de kerkdienst op zichzelf voor hen niet motiverend is om te blijven geloven en of om de kerkdienst te bezoeken.

4.3.9 Conclusie deelvraag 2

Ter beantwoording van deelvraag 2 is middels een vragenlijst en interviews onderzoek gedaan naar waar en waarom bepaalde aspecten van de huidige kerkdienst wel of niet aansluiten bij kinderen en jongeren van de Proosdijkerk. Hierbij zijn de resultaten van kinderen en jongeren vergeleken met de volwassenen. Op basis van de resultaten uit de vragenlijst en interviews worden de volgende conclusies getrokken:

1. Alle generaties van de Proosdijkerk waarderen de muziek (band) en zang in combinatie met de grote variatie aan liederen het meest aan de kerkdienst. Voor jongeren draagt dit zelfs in sterke mate bij aan een positieve beleving van de kerkdienst. Een deel van de jongeren zou daarom méér moderne (Engelstalige) aanbiddingsliederen willen zingen.
2. De kerkdienst in de Proosdijkerk heeft in meerdere opzichten weinig verbinding met de leefwereld van kinderen en jongeren. Dit bevestigt het beeld dat bestond vanuit de aanleiding voor dit onderzoek (zie paragraaf 1.2). De belangrijkste oorzaak is het hoge abstractieniveau van de kerkdienst. Hierbij kan gedacht worden aan het abstracte (en formeel) taalgebruik en het ontbreken van relevantie voor hen in de preek. De invulling van liturgische onderdelen spreekt niet altijd tot de verbeelding van kinderen en jongeren en zij voelen zich hierdoor mogelijk minder welkom in de dienst (zie resultaten paragraaf 4.3.2 t/m 4.3.5). Jongeren vinden de kerkdienst van Mozaïek0318 in Veenendaal en de eigen jeugddienst aansprekender vanwege de hoge kwaliteit van de muziekbond, de moderne aanbiddingsliederen en de inspirerende en concrete manier van (s)preken (zie paragraaf 4.3.6 en 4.3.7).
3. Het Betweenersmoment is niet voor alle jongeren toereikend genoeg.
4. Alle generaties ervaren een grote mate van onderlinge verbondenheid in de kerkdienst. Voor jongeren zijn de vrienden in de kerk en het thuis voelen in de gemeenschap belangrijke factoren om de kerkdienst te bezoeken (ook al sluit de kerkdienst niet altijd even goed aan).

4.4 Resultaten deelvraag 3

In deze paragraaf worden door middel van een multidisciplinaire literatuurstudie de onderzoeksresultaten geïnterpreteerd en wordt antwoord gegeven op deelvraag 3: *welke verklaringen kunnen hiervoor vanuit sociologisch-, theologisch-, liturgisch-, didactisch-, en godsdienst-psychologisch perspectief gegeven worden?* Centraal in de literatuurstudie staan de twee vragen van praktisch theoloog Osmer: waarom is dit aan de hand en wat zou er aan de hand moeten zijn? De conclusie van het desbetreffende perspectief wordt beschreven aan het eind van de paragraaf.

4.4.1 Sociologisch perspectief

Ontbrekende relevantie van het geloof en de kerk

In de samenleving klinkt nogal eens: 'ik geloof wel, maar niet in de kerk'.²² Helaas lopen tegenwoordig veel mensen zich stuk op de kerk als instituut, terwijl men wel verlangt naar een gemeenschap. De drempel echter om eens een kerkdienst te gaan bezoeken blijkt vaak te hoog te zijn. Geloof lijkt in deze huidige maatschappij voor jong en oud een gepasseerd station te zijn. Men neemt geen initiatief meer om er iets mee te doen, omdat de relevantie van het geloof en de kerk voor hen ontbreekt.

Binnen de kerk komen we een zoektocht tegen naar allerlei nieuwe manieren van kerk-zijn waar de gemeenschap centraal staat en waarbij het woord 'organiseren' lijkt te zijn veranderd in 'pionieren'. De zoektocht blijft overigens niet beperkt tot de kerk, maar ook op andere plekken zoals christelijke onderwijsinstellingen worstelt men met de relevantie van het christelijk geloof. Docenten zeggen nog wel te geloven, maar bezoeken net als veel ouders en kinderen nauwelijks meer een kerk en weten niet goed wat ze met de Bijbel aan moeten.²³

De invloed van de modernisering

Deze ontwikkeling van 'irrelevantie' komt mede door de modernisering van de samenleving. Hierdoor heeft godsdienst in de loop der jaren een andere plaats, aard en betekenis gekregen.²⁴ Dr. Jos de Kock, hoogleraar praktische theologie aan de Evangelische Theologische Faculteit van Leuven en godsdienstpedagoog, signaleert vijf tendensen in de samenleving die het gevolg zijn van de modernisering. De tendensen hebben grote invloed op de identiteitsontwikkeling en vorming van de gelovige. Deze tendensen zijn:²⁵

1. geloof en kerk seculariseren;
2. de gelovige als consument;
3. de gelovige wordt autonoom maar heeft een groeiende behoefte aan geborgenheid;
4. de gelovige heeft een groeiende behoefte aan beleving;
5. kerk en religie concentreren zich op de individuele en sociale dimensie van identiteit.

²² Bron: www.trouw.nl/opinie/theoloog-des-vaderlands-liever-even-stilstaan-dan-stelligheid~bfef9210/?referer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F (31-10-2017) (verkregen op 9-12-2019).

²³ Dit blijkt onder andere uit een onderzoek 'De Bijbel op school', welke de Protestantse Theologische Universiteit in Amsterdam en de Christelijke Hogeschool Ede in 2017 hebben uitgevoerd in opdracht van de christelijke profielorganisatie Verus. Bron: <https://www.vosabb.nl/christelijke-scholen-worstelen-bijbel/> (verkregen op 9-12-2019).

²⁴ Dekker, G. Dr., Stoffels, H.C. Dr., (2009, 8^e ed.) p.102.

²⁵ Kruizinga, R., Spijker, S. en Vermeer, M. (2008) p. 55-63

Eerste tendens: geloof en kerk seculariseren

De secularisatie van het geloof en de kerk onderscheidt De Kock vier processen. Als eerste proces noemt hij de afname van het geloof en de geloofspraktijk van mensen. In 2015 komt ruim 80% van de Nederlanders nooit of bijna nooit meer in de kerk.²⁶ Voornamelijk onder jongeren blijkt de ontkerkelijking hard te zijn gegaan²⁷.

Als tweede proces noemt De Kock de privatisering van religie. Het rapport *God in Nederland* laat zien dat de privatisering van religie op twee manieren tot uiting komt. De eerste manier is dat mensen vandaag de dag heel bewust kiezen voor een kerk die bij hen past. De andere manier is dat er een toename valt waar te nemen van spirituele interesses in New Age en andere para-culturele levensbeschouwingen.

Als derde proces noemt De Kock de differentiatie van maatschappelijke domeinen. Het christelijk geloof en de kerk zijn teruggedrongen tot het samenlevingsdomein 'religie'. Religie is los komen te staan van samenlevingsdomeinen zoals politiek, economie, de medische wereld, kunst en opleidingen, maar ook van sociale verbanden zoals gezin, vrienden en (sport)verenigingen.

Als vierde proces noemt de Kock de rationalisatie van de Westerse samenleving. De Kock concludeert op basis van het rapport *Godsdienstige veranderingen in Nederland* dat de mate van rationalisering haar grenzen kent. Zo blijkt het geloof in wonderen – tegen de verwachting - juist toe te nemen. Maar voor het grootste deel van de Nederlanders heeft de kerk geen goede rationele antwoorden op sociale en individuele problemen.

Tweede tendens: de consumerende gelovige

Volgens De Kock is dit een consumentenhouding die geworteld is in de veranderde jongerencultuur en geloofsopvatting van jongeren. In tegenstelling tot vroeger, lijken jongeren minder verbinding te hebben met gemeenschappen. Ze laten zich in meerdere mate sturen door de media en de markt die inspeelt op de vervulling van hun persoonlijke behoeften. Daarmee samenhangend lijken de geloofsopvattingen van jongeren ook dogmatischer en functioneler van aard te zijn geworden. Jongeren geloven wat het beste bij hen past en stellen zo een eigen 'pakket' aan (christelijke) geloofsovertuigingen samen. Dat maakt dat christelijke jongeren zich moeiteloos kunnen bewegen tussen kerken met verschillende tradities.

Derde tendens: de gelovige wordt autonomer, maar heeft een groeiende behoefte aan geborgenheid

Jongeren verlangen naar een hechte gemeenschap en gaan, vanuit een gebrek aan gemeenschapszin in eigen kerk, op zoek naar een kerk waar ze dit wel vinden. Hierin ziet De Kock twee ontwikkelingen naast elkaar lopen die een paradox vormen: enerzijds de ontwikkeling van de steeds meer autonoom opererende gelovigen en anderzijds de ontwikkeling van een meer en meer zoeken naar gemeenschap. Jongeren hebben een schat aan keuzemogelijkheden en vrijheden. Van kinderen en jongeren wordt verwacht dat zij een eigen weg vinden in de hoeveelheid aan keuzes en vrijheden. Tegelijkertijd kan deze vrijheid ook een blokkade vormen en tot keuzemijding leiden.

Vanuit het oogpunt van de kerk bezien levert dit een spanning op. Aan de ene kant wil ze vastigheid bieden in de vorm van geloofsinhoud, aan de andere kant wil ze ruimte geven aan de autonomie van de gelovige en zijn/haar geloofsontwikkeling. Van kerken wordt verwacht dat ze adequaat inspelen op

²⁶ Dit blijkt uit het rapport *God in Nederland 1966-2015*. Bron: www.nos.nl/artikel/2092498-hoe-god-bijna-verdween-uit-nederland.html (13-03-2016), geraadpleegd op 07-01-2020.

²⁷ Dit blijkt uit het rapport *Godsdienstige veranderingen* (Becker en de Hart, 2006).

het tekort aan gevoel van zingeving en geborgenheid van jongeren, maar tegelijkertijd lopen kerken hierin tegen hun beperkingen op.

Vierde tendens: de jongere heeft een groeiende behoefte aan ervaring

De vierde tendens die De Kock signaleert is de toegenomen behoefte van jongeren aan beleving in de kerk. Volgens De Kock is dit zichtbaar in de behoefte van jongeren om een getuigende gemeente zijn, meer of andere liederen te zingen en (meer) aanbidding en gebed in de dienst.

Vijfde tendens: kerk en religie concentreren zich op de individuele en sociale dimensie van de identiteit

Er zijn drie dimensies te onderscheiden waar kerken aandacht aan kunnen geven bij de identiteitsvorming van jongeren, te weten: de individuele, de sociale, en de geloofsdimensie. In de hierboven beschreven tendensen wordt zichtbaar dat vooral de individuele en sociale dimensie voor kerken en jongeren centraal staan. De geloofsdimensie lijkt hierdoor meer op de achtergrond te zijn geraakt.

Functionaliseren en emotionaliseren

Op basis van de hierboven beschreven tendensen concludeert De Kock dat er in de kerk sprake is van een accentverschuiving. Waar christelijke vorming in vroegere tijden bestond uit inwijding in de traditie, is in de 21ste eeuw de nadruk komen te liggen bij het geloof van het individu. Deze verschuiving heeft dan ook gevolgen voor de rol die de kerk vervult bij de identiteitsontwikkeling van jongeren. De Kock signaleert een spanning tussen *functionaliseren* en *emotionaliseren* van de kerk en het geloof. Bij functionaliseren gaat het om de profane invulling van het christelijk geloof: het is goed voor het hier en nu, waar de kerk op inspeelt door het organiseren van sociale acties. Bij emotionaliseren gaat het erom dat het christelijke geloof emotioneel doorspekt moet zijn met ervaring.

Ruimte voor geloofsbeleving

Een gemiddelde kerkdienst van een gevestigde kerk lijkt vooral de plek te zijn waar volwassenen hun geloof kunnen beleven. Jongeren krijgen een enkele keer in een dienst aandacht. Kinderen beleven het geloof in de kindernevendienst. De Kock brengt vanuit zijn onderzoek een belangrijk inzicht in. Volgens hem is geloofsbeleving niet iets wat je op de ene plek wel aantreft en op de andere plek niet. Geloofsbeleving is het resultaat van een leerproces waarin kinderen en jongeren door participatie, afkijken van anderen en de nodige uitleg bij rituelen in de kerkdienst, hebben geleerd expressie te geven aan hun geloof.²⁸ Met ander woorden: ook in een traditionele kerkdienst is geloofsbeleving te vinden voor kinderen en jongeren. Maar de voorwaarde hiervoor is dat er in de liturgie rekening gehouden wordt met hun geloofsontwikkeling en de daarmee verbonden emotionele en fysieke behoeften (zie paragraaf 4.3.2).

Conclusie sociologisch perspectief

De vijf tendensen die De Kock signaleert raken aan de resultaten van dit onderzoek. Zo gaven jongeren in de groepsinterviews aan de overstap naar deze kerk te maken wanneer ze zelf de keuze krijgen. Dit bevestigt de bevinding van De Kock dat jongeren bewust kiezen voor een kerk die bij hen past (zie trend 1). Voor deze jongeren is de ruimte voor geloofsbeleving, de gemeenschap en de relevantie van

²⁸ Citaat uit een blog (28-10-2011) van Jos de Kock. Bron: <https://josdekock.com/2011/10/28/beleving-is-te-leren-waarom-de-traditionele-kerkdienst-niet-passe-is/>. geraadpleegd 07-01-2020.

de kerk (zie trend 3 en 4) doorslaggevend in hun keuze voor een kerk; niet de theologische opvattingen van een kerk. Jongeren bewegen zich moeiteloos tussen kerken met verschillende tradities (zie trend 2). Toch blijken vooral evangelische kerken in trek te zijn bij jongeren (zie ook inleiding). Deze kerken lijken er beter in te slagen hun diensten aan te laten sluiten bij de beleving-zoekende-jongere van vandaag. De Kock schrijft daarover het volgende: 'Bijeenkomsten met een meer evangelische en/of charismatische inslag doen het bij jongeren beter. Maar dat is niet omdat daar meer te beleven zou zijn maar omdat jongeren daar beter hebben geleerd om wat te beleven.'²⁹ Deze uitspraak geldt eveneens voor de kinderen.

4.4.2 Theologisch perspectief

De kerk in Bijbelse metaforen

Mensen komen op allerlei plekken samen. Samen vormen zij dan een gemeenschap. Wanneer kan je een gemeenschap van mensen 'een kerk' noemen? 'Het woord 'kerk' stamt van het Griekse *kuriakon* en verwijst daarmee naar de Heer of *Kurios* van de kerk.'³⁰ Een kerk is een gemeenschap van mensen die in alles in verbinding staat met God.

In de Bijbel wordt met verschillende metaforen duidelijk gemaakt wat de kerk is en behoort te zijn. In verschillende beelden wordt de eenheid met Christus benadrukt. In 1 Korinthe 12 vers 27 wordt het beeld geschetst van de kerk als lichaam van Christus. Christus is het hoofd en de kerk zijn lichaam. Johannes 15 en Psalm 80 laten deze verbondenheid en afhankelijkheid zien in het beeld van de wijnstok en de ranken. In Efeze 5 wordt zelfs het beeld gebruikt van de gemeente als bruid. Zo één is de kerk met God.

De Bijbel gebruikt in Efeze 2 het beeld van een gebouw of huis en huisgezin. 'De kerk bouwt zichzelf niet, maar de leden van de gemeente laten zich als stenen voor het gebouw inschakelen (1 Kor. 3:9-10, 16; 1 Petr. 2:5), waar Christus zelf de hoeksteen is.'³¹ In 2:19 wordt de gemeente voorgesteld als Gods huishouden (Gr. *oikos*), zijn huisgenoten, zijn gezin. Verder wordt in het Nieuwe Testament de gemeente vaak geduid met 'broeders' en 'zusters' en gaat het over God als 'Vader', over de geestelijke 'voorvaders' – dat een verwijzing is naar de aartsvaders uit het Oude Testament. Maar ook over 'erfgenamen' – dat een verwijzing is naar de toekomst. Het beeld van een geloofsfamilie gaat terug tot op het Oude Testament. Het volk van Israël wordt hier volk van God genoemd. God als Vader van zonen en dochters (vgl. Deut. 14:1; Jes.16:16; Mal.2:10;).³²

Al die verwijzingen uit het Oude- en Nieuwe Testament zijn indirecte verwijzingen naar de kerk als een geestelijke familie. In de geestelijke familie tellen jong en oud evenveel mee. Jong en oud zijn nuttig en nodig. Wij mogen als priesters en koningen zijn (Openbaringen 1 vers 6) en hebben zelfs profetische taken (1 Petrus 2 vers 5 – 10). In alles wat we doen en laten in de kerk, zijn we afhankelijk van wat Hij ons geeft en zijn we tegelijkertijd ook verbonden met Hem en elkaar. Om samen één geestelijke familie te kunnen vormen wordt een houding van trouw en omzien naar elkaar gevraagd. Het vraagt ook om dingen na te laten, zoals bedrog, kwaadsprekerij, afgunst, jaloezie, etc. (1 Petr.2:1).

²⁹ Citaat uit een blog (28-10-2011) van Jos de Kock. Bron:<https://josdekock.com/2011/10/28/beleving-is-te-leren-waarom-de-traditionele-kerkdienst-niet-passe-is/>. geraadpleegd 07-01-2020.

³⁰ Brink van den, G., Kooij van der, C. (2011) p. 525.

³¹ Idem, (2011) p. 525.

³² Uit een lezing van Robert Doornenbal 'De gemeente, de familia Dei, het huisgezin van God' (6-3-2016). Bron: <https://www.delichtboog.nl/media/17895699/verbondenheid-7-handout-voor-kerngroepen-gods-familie.pdf>. Geraadpleegd op 23-3-2020.

Kerk als gemeenschap

Als we de Bijbel open slaan komen we op het verrassende spoor dat de kerk niet een bedenkfel van mensen is, maar dat notabene God Zelf het initiatief neemt: 'Christus roept zijn leerlingen, na de opstanding verschijnt Hij aan hen en door Hem worden ze de wereld ingezonden. De kerk is inhoudelijk bepaald door de gemeenschap met haar levende Heer. (...) De Heilige Geest is degene die mensen bij de gemeenschap van de Zoon tot de Vader betreft. De Geest maakt hen tot participanten in het heil van Christus, Hij maakt levend.'³³ De kerk is bij uitstek de ruimte waar het geloof in de gemeenschap wordt beoefend. Het is 'de werkplaats' van de Heilige Geest.

De kerk is daarom ook veel meer dan de kerkdienst. Dat de nadruk in veel kerken op de kerkdienst valt, heeft te maken met de centrale plaats die de dienst heeft in het gangbare gemeentelven. Juist op dat moment in de week komen zoveel dingen samen. Samen God en elkaar ontmoeten. Samen nadenken over het leven wat we leven en daarin het goede zoeken voor elkaar en de wijk waarin we wonen. Daarin doet niemand voor elkaar onder. In de hernieuwde roeping van Petrus wordt dit duidelijk. Jezus benadrukt in deze oproep aan Petrus dat hij niet alleen de schapen moet hoeden en weiden, maar allereerst de lammeren moet weiden.³⁴ Opvallend is dat Jezus hier niet drie keer het woord 'schapen' gebruikt. De gemeente bestaat uit jongere en oudere gelovigen, zoals een kudde bestaat uit schapen en lammeren.³⁵

Juist in de kerk is het de uitdaging om het geloof van jong en oud te voeden, te laten groeien en misschien ook wel 'te snoeien'. 'Het geloof legt de grondslag voor alles waarop we hopen, het overtuigt ons van de waarheid van wat we niet zien.'³⁶ Een kerk zonder geloof in God is als een restaurant zonder eten. In de kerk worden we gevoed door de ontmoeting met God en met elkaar. 'Alleen waar Christus tegenwoordig is, is de kerk ('ubi Christus, ibi Ecclesia'). En Christus is daar, waar hij heeft beloofd aanwezig te zullen zijn: in de missionaire communicatie, in de sacramenten en in de broederlijke en zusterlijke gemeenschap, waar het om de kerk gaat; in de 'minste broeder of zuster', waar het om de maatschappij gaat; en – als de Komende – bij de komst van het Rijk van God, waar het om de toekomst van mens en wereld gaat. We zien daarbij ook hoe de kracht van de Opgestane zich manifesteert in de aan de gemeente geschonken gaven.'³⁷ We mogen in de kerk uitzien. We mogen ons uitstrekken naar wat er voor ons in het verschiet ligt. Het draait in de kerk niet om mij, maar om God: Hij is onze hoop. De kerk ziet uit naar de komst van Jezus.

Kerk in context

Tegelijkertijd staat de kerk in een bepaalde context en tijd. 'De kerk 'is' voordat zij 'handelt'; zij is 'in Christus' voordat zij in de wereld is; en zij is 'in de wereld', maar niet 'van de wereld'.³⁸ Om te voorkomen dat christenen een eilandje op zichzelf gaan vormen, schrijft Hendriks: 'als we samenkomen voor de ontmoeting met God en voor de dienst aan mens en samenleving, dán ontstaat gemeenschap in de zin van Koinonia...'.³⁹ Het is hierin balanceren tussen aan de ene kant open te zijn en aan de andere kant je eigen geluid niet te verliezen en daarbij voortdurend te werken aan duurzame onderlinge *relaties* die tegen een stootje kunnen.

³³ Brink van den, G., Kooij van der, C. (2011) p. 519

³⁴ Johannes 21 vers 15 – 17

³⁵ Cammeraat benadrukt in zijn onderzoeksrapport het belang van participatie van kinderen in de kerkdienst.

Bron: Cammeraat, A.P. (2008) *Kijken naar jou*

³⁶ Hebrëen 11 vers 1 NBV

³⁷ Roest de, H. (2011), p. 15

³⁸ Paas, S. (2015) p. 99

³⁹ Hendriks, J. (2008) p. 57

Conclusie theologisch perspectief

In het sociologisch perspectief werd duidelijk dat voor veel mensen buiten de kerk, de kerk een vervreemdend instituut is geworden. Ook binnen en tussen kerken zelf kan er sprake zijn van onderlinge vervreemding, bijvoorbeeld omdat men verschillend denkt over de liturgie of theologische standpunten. Het gevolg kan zijn dat men elkaar uit het oog verliest. De Bijbel echter, gebruikt metaforen als 'lichaam van Christus', 'wijnstok en ranken', 'bruid en bruidegom', 'gebouw', 'huis(gezin)' en 'kinderen' om de eenheid en verbondenheid met God en elkaar te benadrukken. In de kerk draait het om de gemeenschap met God en mensen. Jong en oud hebben een even waardevolle functie in het lichaam van Christus. Het zijn mensen die elkaar niet hebben uitgekozen, maar door God geroepen zijn om Zijn bevrijdende missie handen en voeten te geven. Hij schakelt daar elke gelovige voor in. Jong en oud, man en vrouw, aan allen geeft Hij gaven ter opbouw van de gemeenschap. Dat geldt overigens ook voor de verschillende kerken onderling: allen zijn lid van die ene 'familie' en hebben dezelfde Vader (Vlg. Marc.3:34 en 35). En aan allen geeft Hij gaven om op de plek waar ze gesteld zijn invulling te geven aan Zijn bevrijdende missie.

4.4.3 Liturgisch perspectief

Liturgie in het Oude en Nieuwe Testament

In de kerk komen we samen. De grote vraag is daarbij hoe we samenkomen. De ene gemeente is de andere niet. Dat we samenkomen is van alle tijden. Zowel in het Oude als in het Nieuwe Testament lezen we over Israël en de gemeente die samenkomt. Tegelijkertijd zijn er grote verschillen in de manier hoe men samenkomt. 'In Exodus en Leviticus lezen we over het ceremoniële systeem dat door God werd ingesteld. Deze cultus bestond uit priesters die volgens strikte richtlijnen offers moesten brengen in de Tabernakel of Tempel. In het Nieuwe Testament zien we een totaal ander beeld. Er is niet langer een cultus zoals Israël die kende. Als christen ben je zelf de tempel (1 Kor. 6:19-20), de priester (1 Pet. 2:9-10) en het offer (Rom. 12:1-2). Deze begrippen uit het Oude Testament krijgen in Jezus een heel nieuwe invulling.'⁴⁰ In het Nieuwe Testament lezen we over allerlei elementen van een liturgie, maar vinden we geen strak omlijnde regels hoe het voortaan behoort te gaan in een kerkdienst.⁴¹ Don Carson schrijft hierover: 'Certainly the New Testament documents do not themselves provide a model service.'⁴²

Liturgie en participatie

In de dienst ter ere aan God zijn de aanwezigen geen toeschouwers, maar deelnemers. 'In de kerk gaat het niet in de eerste plaats om uitwisseling van ideeën, maar om praktijken van gebed en zang, van lofzegging en aanbidding, van maaltijdvieren, heiliging, zich laten vormen door het Woord van God en leren luisteren naar God. Dat alles speelt zich niet enkel af in hoofd of hart, maar heeft zichtbare, lijfelijke, ruimtelijke en sociale componenten. Er worden gewoonten, manieren van reageren en acteren geoefend en gecultiveerd. Er ontstaat een cultuur waar mensen als handelende personen

⁴⁰ Visser, B., Dijkstra, P. (2017) p.28.

⁴¹ Paulus geeft in 1 Kor. 14 wel enkele 'vuistregels' om te voorkomen dat de samenkomsten chaotisch verlopen en zo een bron van conflicten wordt. Deze 'vuistregels' zijn: 1. Wat er gezegd wordt, dient begrijpelijk te zijn (1-20), ook voor buitenstaanders (vers 23-25); 2. De samenkomst moet bijdragen aan de opbouw van de gemeente (vers 12); 3. De samenkomst dient geen chaos te worden (vers 26-33); 4. Het mag de uiting van de verschillende gaven niet belemmeren (vers 39). Bron: www.home.kpn.nl/a.kamermans/kerkdienst.htm, geraadpleegd 7-1-2020.

⁴² Carson, D.A. (2002) p. 22.

worden ingeschakeld.⁴³ In het Nieuwe Testament leverden mannen én vrouwen een bijdrage aan de kerkdienst. In 1 Kor. 11: 2-16 staat dat vrouwen hardop en in het openbaar in de gemeente baden en profeteerden. Daarnaast was er in de samenkomsten veel ruimte voor variatie en voor ieders inzet, ongeacht sekse of leeftijd.⁴⁴ Dat dit het werk van de Heilige Geest is, wordt duidelijk in Petrus' Pinkstertoespraak. Hij haalt de profeet Joël aan en laat daarmee zien dat de Geest aan alle gelovigen gegeven is (Hand. 2:17-21): aan mannen én vrouwen, volwassenen én kinderen, etc. In de dienst aan God vallen alle tegenstellingen weg (Gal. 3:28); elke gelovige is even waardevol en heeft een functie in de gemeente.

Liturgie als dynamisch begrip

'Liturgie komt van het Griekse werkwoord *'leitourgein'* of *'leitourgia'*, dat is een samenstelling van de zelfstandige naamwoorden *'ergon'* (=werk) en *'laos'* (=volk). Het betekent letterlijk 'werk voor het volk. (...) Het is niet de predikant die 'het werk' doet, maar de gemeente doet het gemeenschappelijk met hulp van de predikant. In Woord en antWoord (dialogisch)'.⁴⁵ Liturgie is volgens Calvijn aan verandering onderhevig. Een voorbeeld hiervan is te lezen bij Calvijn in boek vier van zijn Institutie. Hierin zegt hij, vrij vertaald: 'Omdat Jezus geen specifieke opdrachten gaf, omdat onze redding er niet van afhangt en omdat de kerk moet aansluiten bij de gewoonten van elk land en elke tijd, is het belangrijk om bekende gebruiken te toetsen en aan te passen, en om nieuwe gebruiken te introduceren.'⁴⁶ De historische traditie bepaalt voor veel kerken echter, in belangrijke mate, de vormgeving van de kerkdienst. Zo heeft de Protestantse traditie diverse kerken voortgebracht met andere stijlen diensten, zoals de Lutherse kerk, de Anglicaanse Kerk, de Gereformeerde Kerken en Afrikaanse Kerken.⁴⁷ Elke vorm is bepaald door de cultuur en tijdsgebonden factoren. Daarnaast spelen een mengeling van principes en persoonlijke voorkeuren een belangrijke rol. In de Westerse cultuur, waarin een grote voorliefde is voor voorspelbaarheid en controle, is in de kerkdienst grote nadruk komen te liggen op orde, gebaseerd op 1 Kor 14:40.⁴⁸ In de Gereformeerde traditie is de ruimte voor onvoorspelbaarheid en emoties in de geschiedenis op de achtergrond geraakt. Op dit punt lijkt de Gereformeerde traditie dan ook te schuren met de belevingscultuur van tegenwoordig.

De complexiteit van liturgische veranderingen

Sabine van der Heijden (2012) verzucht in haar boek: 'Al decennialang dringen jongeren aan op verandering van de kerkdienst, meestal zonder veel succes. De centrale bijeenkomst op zondagochtend ligt erg gevoelig, zowel in traditioneel orthodoxe, modern hoogliturgische als evangelische kerken.'⁴⁹ Wat is de oorzaak van de complexiteit om veranderingen door te voeren? Hier raken we een lastig punt. We willen in deze literatuurstudie drie belangrijke aandachtspunten noemen: Ten eerste is de huidige cultuur in de kerk, dat we ons er allemaal vroeg of laat bij neerleggen dat verandering in de kerk nu eenmaal heel langzaam gaat. Planmatig werken aan verandering in de kerk, zeker waar het gaat om de liturgie op zondag, is werken aan een cultuuromslag. Sake Stoppels verwijst in dit verband naar Efeze 3 vers 16 tot en met 19 en schrijft daar onder andere als kanttekening bij: 'Het gaat Paulus erom dat de gemeente geworteld en gegrondvest blijft in de liefde. Liefde is

⁴³ Brink van den, G., Kooij van der, C. (2011), p. 523.

⁴⁴ Eijk (2008) p. 30.

⁴⁵ www.hervormdhuizen.nl/wijken/zenderkerk/wijkinformatie/beleid/dl-act/open-download/dl-file/vormgeving-van-de-eredienst-actualisatie-van-de-liturgie/, verkregen op 27-12-2019.

⁴⁶ Calvijn, J., (2009) p. 397.

⁴⁷ Keller (2012), p. 274.

⁴⁸ 1 Kor. 14:40: 'Alles moet op gepaste wijze en in goede orde gebeuren (NBV)'.

⁴⁹ Heijden, van der S. (2012) p. 135.

beweeglijk en creatief, ze is niet star en sluit zich niet op in onveranderlijkheid. Geworteld en gegrondvest zijn in de liefde leidt dan ook tot dynamiek. Het vaste fundament van de liefde is op paradoxale wijze zeer beweeglijk en zet ook aan tot beweging. Als het fundament dynamisch is, dan kan er geen star en onveranderlijk huis op worden gebouwd.⁵⁰

Ten tweede raakt verandering van de liturgie aan de geloofstaal van gemeenteleden. Zij zijn al jaren gewend om God op een bepaalde manier te eren. Aan de ene kant kan de angst bij gemeenteleden toeslaan dat hen iets ontnomen wordt. Aan de andere kant voegt het voor velen niets toe, omdat ze zichzelf er niet in herkennen. Ze zien niet hoe de verandering helpend zou kunnen zijn om God te ontmoeten. Voorwaarde is dat gemeenteleden nieuwsgierig zijn naar wat de ander beweegt. Het is erg belangrijk dat er in de gemeente een sfeer is van wederzijds begrip en vertrouwen. In de kerk en ook in de liturgie gaat het niet uitsluitend om onze ontmoeting met God, maar ook dat we elkaar de ruimte geven om God te ontmoeten en daarin van elkaar willen leren.

Ten derde kan verandering moeilijk zijn, omdat jongeren veelal niet toegelaten worden tot de tafels waar de besluiten vallen. In het beste geval worden zij wel gehoord, maar meer nog wordt er over hen besloten. Wie een liturgie wil organiseren voor alle generaties, waarin iedereen participeert, zal om de kerkdienst heen ook intergenerationele groepen opzetten. Op deze manier ontstaan er oefenplekken waarin men niet meer om elkaar heen kan. Het zijn oefenplekken waarin men naar elkaar leert luisteren. Goede begeleiding en zorg is voor elke groep belangrijk, maar zeker voor deze groepen, waarin van de leiders mag worden verwacht dat zij de gave hebben om de verschillende (geloofs)talen te spreken en deze kunnen vertalen naar de andere generaties.

Conclusie liturgisch perspectief

De Bijbel geeft geen inhoudelijke voorschriften voor hoe de dienst liturgisch moet worden ingevuld. Wel valt er uit verschillende teksten in het Nieuw Testament op te maken dat in de samenkomsten elke gelovige participeerde: man én vrouw, Griek én Jood, volwassenen én kinderen. Door de uitstorting van de Heilige Geest vallen tegenstellingen weg en is ieders inbreng even waardevol en gewenst. Toch blijkt door de kerkgeschiedenis heen de aandacht en inbreng van jonge generaties in de kerkdienst op de achtergrond te zijn geraakt. Veelal door de grote nadruk die is komen te liggen op controle en voorspelbaarheid in de liturgie van kerken in het Westen. Daarin is er weinig ruimte gebleken voor de inbreng van jonge generaties. Inmiddels hebben veel kerken dit 'opgelost' door kindernevendiensten en jeugddiensten aan te bieden.⁵¹ De vraag is echter of hier van een oplossing gesproken kan worden. Het aanbieden van doelgroep-diensten heeft namelijk geen Bijbelse noties. Het is dan ook meer een noodoplossing door een gebrek aan beter. Bovendien roept het de vraag op of met doelgroep-diensten niet juist het wezenlijke van de christelijke gemeenschap teniet wordt gedaan? Zorgt het denken in hokjes van generaties of ontwikkelingsniveau niet juist voor segregatie van kinderen en jongeren in de kerk? Is het dan vreemd dat kinderen en jongeren zich niet thuis voelen in de kerkdienst (zie ook paragraaf 4.3.4)? De kerkdienst is het hart van de gemeente. Jong en oud zouden zich hier thuis moeten voelen. Ook al betekent dat nog niet dat het voor iedereen altijd even leuk of aantrekkelijk is. Kerken zouden daarom zich niet neer moeten leggen bij de status quo, maar blijven zoeken naar vormen waarin jong en oud samen het geloof kunnen vieren en beleven. Vormen

⁵⁰ Stoppels, S (2009) p. 102.

⁵¹ In de Proosdijkerk gaan kinderen van 2,5 tot 4 jaar naar de Ark; kinderen van basisschool groep 1 t/m 4 naar de Spoorzoekers (na het kinderlied); de kinderen van basisschool groep 5 t/m 8 gaan naar de Schatgravers (gr. 5 t/m 6 eens in de twee en gr. 7 t/m 8 eens in de drie weken). Twee keer per jaar is er een kinderdienst en vier keer per jaar een jeugddienst.

waarin jong en oud sámen aangesproken worden door de boodschap van het evangelie. In het ontwikkelen hiervan is het belangrijk om alle generaties te vertegenwoordigen bij besluiten die de liturgie aangaan, omdat het raakt aan de geloofstaal en voorkeur van alle gemeenteleden.

4.4.4 Didactisch perspectief

Inleiding

Het didactische perspectief lijkt op het eerste gezicht wellicht een vreemde eend in de bijt. Wat heeft didactiek met de kerkdienst te maken, want didactiek hoort toch thuis in de wereld van het onderwijs? We definiëren daarom eerst het woord didactiek, beschrijven daarna in grote lijnen hoe dit perspectief van invloed is op het onderwijs en de wereld van de kunst en muziek, om het daarna toe te passen op het werk van de predikant en de rol van de gemeente hierin te duiden.

Definitiebepaling

‘Didactisch is een bijvoeglijk naamwoord en betekent ‘lerend’ of ‘onderwijzend’. Het woord komt van didactiek, de wetenschap die zich bezighoudt met de manier waarop het beste onderwezen kan worden.’⁵² De didactische discipline valt onder te verdelen in twee specialisaties, namelijk algemene didactiek en vakdidactiek. Bij algemene didactiek gaat het om de beste manier waarop je een leerling iets kan leren en daarbij kan begeleiden. Bij vakdidactiek gaat het om welke vakspecifieke leermiddelen je het beste kunt hanteren om een leerling iets aan te leren.

Didactiek en de wereld van het onderwijs

In het onderwijs houdt een leerkracht zich dagelijks bezig met de vraag hoe hij zijn lessen vorm en inhoud geeft. Een onderwijzer wil leerlingen zo goed mogelijk in staat stellen zich de lesstof eigen te maken en zich te ontwikkelen. Over de manier waarop wordt al lange tijd geschreven. Er zijn verschillende visies, waarvan hier twee meest voorkomende visies worden toegelicht. ‘De eerste visie is ontdekkend of natuurlijk leren. Er bestaan verschillende varianten en gradaties, maar over het algemeen geldt dat de leerkracht op de achtergrond blijft en een coachende rol vervult. (...) De andere visie gaat uit van directe instructie, waarbij de leerkracht een centrale rol vervult. Hij overziet het leerproces en stelt vast welke kennis en vaardigheden cruciaal zijn om aan te bieden. Er zijn duidelijke lesdoelen en de leerlingen krijgen gerichte instructie om zich de leerstof eigen te maken.’⁵³ In een diagram⁵⁴ dat de effecten op prestaties van leerlingen weergeeft is te zien dat de geloofwaardigheid van de leraar, de helderheid van de leraar en de relatie die een leraar met zijn leerling heeft van grote invloed is op de prestaties van de leerling. De leerkracht kan een zeer belangrijke en invloedrijke schakel zijn in het onderwijsproces. Toegepast op de rol van de predikant zouden we ons kunnen afvragen wat hem of haar geloofwaardig maakt voor zijn of haar toehoorders. Hoe maakt hij de liturgie toegankelijk genoeg om alle toehoorders erin mee te nemen? Hoe is de relatie van de predikant met de verschillende generaties die in de kerkdienst aanwezig zijn?

Didactiek en de wereld van de kunst en muziek

Wie voor een groep of een gemeenschap staat, ervaart dat onderwijs geven een hele kunst is. Zeker als de groep zeer gedifferentieerd is in bijvoorbeeld leeftijd en achtergrond. ‘Onderwijs wordt iedere dag weer opnieuw gemaakt. In dat opzicht lijkt het werk van de leraar wel op dat van de musicus.

⁵² www.ensie.nl/redactie-ensie/didactisch, geraadpleegd op 15-01-2020.

⁵³ Hollingsworth, J., Ybarra, S. (2015) p. 19.

⁵⁴ Diagram: www.visible-learning.org, geraadpleegd op 15-01-2020.

Natuurlijk moeten musici vaardig zijn met hun instrument, iets wat vooral veel oefening vraagt. De etymologie van het Nederlandse woord 'oefenen' is interessant, omdat oefenen het herhalen van het 'oeven' is. En 'oeven' heeft te maken met bewerken, verzorgen en zelfs met vereren. (...) Het is iedere keer weer een uitdaging. Het staat iedere keer weer op het spel, en daarmee staat ook de musicus zelf iedere keer weer op het spel.⁵⁵ Anders gezegd: de musicus zelf wordt zo het instrument. Dat vraagt om een voortdurend lerende houding. '(...) Als zo iemand zich verder wil ontwikkelen moet de volgende stap leiden tot buiten zijn huidige bereik: hij moet beginnen met een verkenning van wat hem echt moeilijk afgaat.'⁵⁶

Didactiek en het werk van de predikant

In de Bijbel vinden we op verschillende plaatsen didactische aanwijzingen. In Deuteronomium 6 bijvoorbeeld, gaat het over de manier waarop Israël met de geboden van God moet omgaan. Praktisch en concreet worden er aanwijzingen gegeven op welke manier ouders de geboden bij de kinderen moeten inprenten. In Jozua 4 worden er gedenksteden geplaatst zodat, wanneer kinderen die stenen zien en vragen stellen, ouders hen daarin kunnen onderwijzen. In Lukas 10 vers 25 tot en met 37 maakt Jezus duidelijk dat geloven een zaak is van hoofd, hart en handen door aan te geven hoe wij God, de naaste en onszelf moeten liefhebben.

Het geven van onderwijs zien we terug in de kerkdienst. Elke predikant of voorganger staat minstens één keer op een zondag voor de uitdaging om een zeer gevarieerde gemeenschap te leiden in de ontmoeting naar God en elkaar. Welke vaardigheden, kennis, inzicht, begrip van God en mensen zet hij of zij daarbij in, zodat het tot een echte ontmoeting komt? Net als in de muzikwereld en in het onderwijs is de predikant het instrument. De predikant kan het verschil maken door zich bewust te zijn van de didactische keuzes die hij heeft. De predikant staat steeds weer voor de uitdaging om het Woord van God op zo'n manier toegankelijk te maken, dat een gemeentelid het herkent en kan toepassen in zijn of haar leven.⁵⁷ 'Onderwijs maken is als muziek maken: niet produceren maar realiseren, tot werkelijkheid brengen, uitdagen en scheppen.'⁵⁸

Vanuit de wereld van het onderwijs, weten we dat onder mensen verschillende leerstijlen voorkomen. David A. Kolb (1939), leerpsycholoog en pedagoog uit de Verenigde Staten, die zich heeft gespecialiseerd in ervaringsgericht leren, heeft het in zijn theorie over leerstijlen. Hij maakt hierin onderscheid tussen doeners, dromers, denkers en beslissers. 'Het toepassen (...) van leerstijlen van Kolb in een dienst, maakt de samenkomst een veelkleurig en veelzijdig geheel, waardoor bezoekers meer worden aangesproken.'⁵⁹ De leerstijlen zijn niet leeftijdsgebonden, maar persoonsgebonden. Zo bezien maakt het, rekening houdend met de leerstijlen, een kerkdienst per definitie intergenerationeel.

⁵⁵ Biesta, G., Bot, J., Dulleman, N. 2017 p. 8.

⁵⁶ Brook, P. (1968) p. 38 – 39.

⁵⁷ Idem p. 61.

⁵⁸ Idem p. 10.

⁵⁹ Krista Vreugdenhil en Janneke Buitenhuis-Schoenmakers beschrijven in hun rapport 'intergenerationeel vieren' het belang van het gebruik van meerdere leerstijlen in de kerkdienst. Bron: Vreugdenhil, K., Buitenhuis-Schoenmakers, J. (2016) *Intergenerationeel vieren*, p. 32.

De rol van de gemeente

Wat echter niet onbenoemd mag blijven, is de rol die de gemeente zelf heeft tijdens de kerkdienst. Het grootste effect op prestaties volgens, het eerder genoemde diagram,⁶⁰ zijn de verwachtingen die de leerlingen zelf hebben van een les. 'Onderwijs heeft zo gezien niet alleen overeenkomsten met de kunsten, maar heeft ook iets weg van een wedstrijd sport, omdat je de ander nodig hebt om een wedstrijd te spelen. De ander is daarbij niet alleen een tegenstander die overwonnen moet worden maar allereerst een medespeler die, net als jij, geëngageerd is aan het spel. En daarmee ook aan de bedoeling van het spel, aan de regels van het spel, en aan de vreugde die het spelen van het spel kan brengen, of je nu wint of verliest. Het is de medespeler die, met een formulering van Luc Stevens (2010), zin heeft in onderwijs en de zin ervan inziet.'⁶¹ Vertaald naar de kerkdienst zijn predikant en gemeente samen aan zet als medespelers. Met hoeveel verwachting en zin zit de gemeente in de kerkdienst en hoe hebben zij zich erop voorbereid? Wat doet de predikant of voorganger om aan de verwachtingen van gemeenteleden tegemoet te komen en tegelijkertijd ook het verlangen naar meer opwekken?⁶² Peter Brook zet dit in zijn boek, over hoe het toneel zou kunnen zijn, nog scherper neer: 'Het toneel heeft een permanente revolutie nodig'.⁶³ Zou er in de kerkdienst eenzelfde permanente revolutie kunnen ontstaan als er meer verwacht wordt van gemeenteleden en de predikant zijn of haar didactische vaardigheden meer weet in te zetten? Zou dit er niet voor kunnen zorgen dat de kerkdienst meer gaat leven, zoals een regenbui ervoor kan zorgen dat de ogenschijnlijk dorre woestijn gaat bloeien als een roos?

Conclusie

Er zijn vanuit de didactiek verschillende visies betreffende de rol van de predikant: de predikant kan een meer coachende (achtergrond) rol vervullen of een meer instructieve (voorgond) rol. In het onderwijs blijkt dat de prestaties van leerlingen verband houden met de geloofwaardigheid, de helderheid van de uitleg van de leraar en de relatie van de leraar met zijn leerling. Dit geldt ook voor een predikant, omdat hij of zij naast herder ook leraar is. Predikanten kunnen vanuit vooral het basisonderwijs leren hoe men al differentiërend tegemoetkomt aan de verschillen tussen leerlingen. Juist omdat de predikant zelf het instrument is, vraagt dat om een voortdurend lerende houding, waarin hij of zij zichzelf blijft uitdagen om didactisch vaardig te blijven. In de Bijbelse didactiek worden hoofd, hart en handen ingezet.⁶⁴ In een kerkdienst is het voor predikanten de uitdaging om niet alleen in te zetten op 'het hoofd'. Om zoveel mogelijk gemeenteleden in een kerkdienst te betrekken is het belangrijk om rekening te houden met de verschillende leerstijlen. De gemeenteleden kunnen verschil maken door met een open en ontvankelijke houding naar de kerk te gaan. Ook kunnen zij een actieve rol in de kerkdienst krijgen of innemen door hun gaven en talenten meer in te zetten. Dat maakt de kerkdienst tot een plek waar gemeenteleden en predikant worden geactiveerd.

⁶⁰ www.ensie.nl/redactie-ensie/didactisch, geraadpleegd op 15-01-2020.

⁶¹ Biesta, G., Bot, J., Dulleman, N. (2017) p.14.

⁶² Nelleke Plomp heeft in 2018 onderzoek gedaan naar betrokkenheid van jongeren bij de preek. Ze schrijft in haar conclusie op de hoofdvraag dat jongeren én predikant beide aan de slag moeten met het Woord en elkaar. Hierbij gaat het om ontvankelijkheid, identificatie en toepasbaarheid. Daarbij geeft ze 56 tips om jongeren bij de preek te betrekken. Bron: Plomp, N. (2018) *Betrokkenheid bij de preek* p. 49 – 54.

⁶³ Brook, P. (1968) p. 117.

⁶⁴ De Mission Statement van het jeugdwerk van de Proosdijkerk laat dit heel duidelijk zien: 'Samen Jezus volgen met hoofd, hart en handen.'

4.4.5 Godsdienstpsychologisch perspectief

Fasen van geloofsontwikkeling

Binnen de kerk maakt ieder persoon een bepaalde geloofsontwikkeling door. Kinderen, jongeren en volwassenen bevinden zich in verschillende levensfasen. Elke leeftijdsfase kent een eigen geloofsfasen, al dan niet gerelateerd aan de biologische ontwikkeling. Een kind denkt letterlijk en kan denken dat Jezus fysiek in het hart woont. Een jongere vraagt zich af of het verhaal over Jona in de buik van een walvis letterlijk zo gebeurd is. In feite doorloopt elk kind dezelfde geloofsfasen. Bij jongeren kan de snelheid, waarmee geloofsfasen doorlopen worden, verschillen. De ene jongere maakt een geestelijke groeispurt door, terwijl de ander lang in dezelfde fase blijft hangen. Volgens ontwikkelingspsycholoog James Fowler (1981) zijn er in de geloofsontwikkeling zes fasen te doorlopen. Hij geeft dit weer in fase 0 tot en met 5. Fase 0 tot en met 4 worden hieronder beschreven: ⁶⁵

Fase 0 – Diffuus geloof (0-2 jaar): Het kind ontwikkelt in deze fase een basisvertrouwen. Dit vormt de basis voor de geloofsontwikkeling.

Fase 1 – Intuïtief en geprojecteerd geloof (2-6 jaar): Kenmerkend voor deze fase is de sterke ontwikkeling van de fantasie. Het kind kan daardoor moeilijk onderscheid maken tussen werkelijkheid en fictie. Opgedane beelden en ervaringen in deze geloofsfasen hebben uiteindelijk een langdurige uitwerking op het geloofsleven.

Fase 2 – Mystieke of letterlijk geloof (7-12 jaar): Het kind leert eigen fantasie en de werkelijkheid van elkaar te onderscheiden. Ook is het kind taliger geworden, waardoor het kind verhalen kan vertellen en begrijpen. Kenmerkend voor deze fase is het letterlijk opvatten van verhalen en een zekere mate van rechtlijnigheid. Tot slot kunnen kinderen zich vaak nog moeilijk verplaatsen in het perspectief van de ander.

Fase 3 – Synthetische of conventioneel geloof (12-18 jaar): Deze fase begint ongeveer tegelijk met de puberteit. De tiener gaat in deze fase op zoek naar zijn of haar eigen identiteit en vindt het belangrijk wat anderen van hem of haar vinden. In deze fase neemt het vormen van een eigen mening over het geloof een belangrijke plaats in. Hun vorming maakt dat ze daarin verlangen naar erkenning. En in de geloofsbeleving zijn ze op zoek naar relatie.

Fase 4 – Het individuele of projectieve geloof (jongvolwassenen): de jongvolwassene gaat zichzelf zien als individu. De eigen mening gaat er steeds meer toe doen en de jongvolwassene maakt meer keuzes los van de peergroep. Omdat de eigen identiteit ontwikkeld wordt, gaat de jongere ook meer nadenken over zijn of haar positie in de kerk en over zijn of haar eigen geloof.

Kinderen en jongeren in de kerkdienst

De ontwikkeling van kinderen en jongeren heeft betrekking op de verstandelijke, sociaal-emotionele en morele ontwikkeling. Die ontwikkelingen zijn tevens van invloed op de geloofsontwikkeling. Het roept de vraag op welke vaardigheden en gedrag van kinderen en jongeren, die in de kerkdienst zijn, verwacht mogen worden. Jolanda Spek-Dubbeldam (2011) schrijft in het boek *Alle aandacht-preken voor kinderen en jongeren* wat er nodig is om kinderen en jongeren thuis te laten voelen in de kerkdienst. Ze schrijft dat kinderen van 9-12 jaar steeds meer samenhang en verbanden gaan zien: 'Het kind krijgt besef van tijd en afstand en kan de Bijbelse lijn van schepping tot aan de wederkomst van Christus begrijpen.' In deze leeftijdsfase denken kinderen nog concreet. Daarom is het volgens Spek-

⁶⁵ Rietberg, C., Matsinger C. (2016) p. 68 -70

Dubbeldam nodig dat abstracte begrippen zoals zonde, gerechtigheid en genade met concrete voorbeelden uitgelegd worden. Dit geldt ook voor de kern van de preek. Kinderen zijn hierbij geholpen door concrete voorbeelden te gebruiken die aansluiten bij de leefwereld.⁶⁶

Wanneer kinderen in de pubertijd komen ontstaan vaak levensvragen zoals: ‘waarom is er zo veel ellende in de wereld?’, ‘bestaat God eigenlijk wel?’, ‘wat is de zin van het bestaan?’ etc. Het brein van de puber is beter in staat om over deze abstracte zaken na te denken. Maar volgens Spek-Dubbeldam betekent dit vervolgens niet dat pubers daardoor ook een duidelijke mening over deze zaken hebben. Deze wordt vooral gevormd door mensen die voor jongeren belangrijk zijn. Tegelijkertijd nemen jongeren niet zomaar de mening van een ander over. Ze overdenken de argumenten van anderen en nemen het aan of wijzen het af. De puberteit kan daardoor ook een periode zijn waarin geloofstwijfel kan ontstaan. Het is belangrijk om daar in de preek ook aandacht voor te hebben, aldus Spek-Dubbeldam. Dit zou kunnen door aandacht te hebben voor levensvragen, actuele onderwerpen in het nieuws of nieuwe trends in de media te bespreken. Door dit in een preek voor pubers toe te passen, neemt de mogelijkheid om zich te kunnen identificeren toe. Volgens Spek-Dubbeldam is een open luisterhouding en het tonen van begrip voor argumenten en meningen een noodzakelijke voorwaarde voor de opbouw van vertrouwen. Daarbij benadrukt ze, om duidelijk eigen meningen en overtuigingen te formuleren. Daarnaast, dat voor de geloofwaardigheid, het handelen met de boodschap overeen moet komen.

Kinderen en jongeren horen bij de gemeente van Christus. Daarom is het de opdracht van de kerk hen een plek te geven in de kerkdienst. De aandacht van kinderen en jongeren kan op verschillende manieren gewekt worden. Door bijvoorbeeld het zingen van een kinderlied, door voorbeelden in de preek die herkenning oproepen of uitleg bij bepaalde rituelen. Volgens Spek-Dubbeldam kan van kinderen niet verwacht worden dat ze de hele dienst hun aandacht kunnen richten. Aan de andere kant is het volgens haar net zo min de bedoeling om de aandacht van het kind of jongere tot een moment te beperken. Beter zou zijn die aandacht op verschillende momenten terug te laten komen.⁶⁷

Conclusie

Elke leeftijdsfase kent een eigen geloofsfasen. Bij kinderen en jongeren is er een sterke samenhang tussen geloofsfasen en de verstandelijke,- sociaal-emotionele en morele ontwikkeling. Dit is weer van invloed op het begrip en de beleving van kinderen en jongeren van de kerkdienst. Zo denken kinderen letterlijk en zijn minder goed in staat over abstracte zaken na te denken. Jongeren zijn op zoek naar erkenning en antwoorden op geloofsvragen. Het verklaart tot op zekere hoogte waarom kinderen en jongeren niet alles begrijpen of leuk vinden in de dienst (zie ook onderzoeksresultaten paragraaf 4.3.1). Maar daar is niet alles mee gezegd. Kerken zouden méér rekening kunnen houden met de geloofsfasen van kinderen en jongeren in de kerkdienst. Niet door de aandacht voor kinderen en jongeren tot een moment te beperken, maar al in de voorbereiding van en tijdens de dienst zelf. In de voorbereiding van de dienst wordt tijdens de keuze van de liederen, het schrijven van de preek (woordgebruik, voorbeelden en toepassing) en in het bedenken van creatieve vormen (mime/video/sketch) rekening met hen gehouden. En in de dienst door, bijvoorbeeld: kinderen en jongeren zo nu en dan specifiek aan te spreken; door in de preek aandacht te hebben voor hun geloofs- en levensvragen en door in het taalgebruik zo concreet mogelijk te zijn.

⁶⁶ Schaap- Jonker, H., Wijnen, H., (2011) p. 21.

⁶⁷ Schaap- Jonker, H., Wijnen, H., (2011) p. 30-32.

4.5 Resultaten deelvraag 4

In deze paragraaf wordt ingegaan op wat er nodig is om de kerkdienst intergenerationeel vorm te geven. Daarmee wordt antwoord gegeven op deelvraag 4: ‘Welke veranderingen in de kerkdienst dragen bij aan het intergenerationeel vieren in de Proosdijkerk?’

4.5.1 Rol van jongere generaties in de kerk

Uit het onderzoek van *Growing Young* komt naar voren dat kerken die aantrekkelijk zijn voor jongeren ook gezondere kerken zijn.⁶⁸ Jonge generaties geven door hun enthousiasme, creativiteit en radicaliteit dynamiek aan een gemeente. Ze brengen energie en kracht in een kerkgemeenschap. Dit komt door wat ze meebrengen uit de wereld, door de vragen die ze stellen, door de ‘spiegel’ die ze voorhouden, door de creatieve en innovatieve oplossingen die ze inbrengen, etc. Stuk voor stuk eigenschappen die God in kinderen en jongeren heeft gelegd voor de opbouw van de gemeente.⁶⁹ Op die manier houden ze de kerk bij de les en helpen ze het geloof van anderen te revitaliseren.⁷⁰ De auteurs van *Growing Young* benadrukken in dit verband het belang van intergenerationele contacten. Het loslaten van het denken in hokjes van leeftijd en ontwikkeling in de kerk bevordert intergenerationele relaties en maakt iedereen ‘jeugdiger’. ‘Intergenerationeel kerk-zijn begint met een mindshift waarin we iedere generatie gaan zien als waardevol en zelfs essentieel voor de vierende gemeente van vandaag.’⁷¹

4.5.2 Randvoorwaarden voor de kerkdienst

Jarenlang is gedacht dat het ‘opleuken’ van een kerkdienst (Worshiplieders, hippe spreker, etc.) jongeren trekt. Maar uit het *Growing Young* onderzoek blijkt de liturgie niet doorslaggevend te zijn in het betrekken van jongeren bij de kerk. De kerkdienst komt sowieso niet voor in de zes principes van *Growing Young*. In het boek komt het zijdelings aan bod. Wél doorslaggevend voor de betrokkenheid van jongeren blijkt de mate zich welkom en thuis voelen in de kerk(dienst). Dit hangt sterk samen met een kerk die gastvrij is en open staat voor de cultuur (zie hoofdstuk 2, principe 4 en 6). Veranderingen ter bevordering van het intergenerationeel vieren dienen niet in de eerste plaats gezocht te worden in liturgische aanpassingen die een doelgroep aanspreken. Deze dienen veel meer gezocht te worden in randvoorwaarden die eraan bijdragen dat de kerkdienst voor alle generaties toegankelijk wordt. Hierin kan de visie op de kerkdienst van de Amerikaanse voormalig voorganger en evangelist, Tim Keller, helpend zijn. Keller ziet de kerkdienst bij uitstek als evangelisatiemiddel: ‘Ik ben van mening dat de wekelijkse eredienst heel effectief kan zijn in het bereiken van niet-christenen en tegelijk de christenen in hun geloof kan versterken.’⁷² De kerkdienst dient voor Keller toegankelijk te zijn voor mensen binnen en buiten de kerk: ‘(...)daarvoor moet de dienst zich niet exclusief op een van beide doelen richten, maar moet het evangelie centraal staan, en er moet gewone taal gebruikt worden.’ Keller denkt hier inclusief. De drempel om God te ontmoeten moet voor iedereen in de dienst zo laag mogelijk zijn. Bij de vorm en inhoud van de kerkdienst gaat hem vooral om de kwaliteit en effectiviteit in overdracht

⁶⁸ Powell, K., Mulder, J., Griffin, B. (2016). De auteurs komen naar aanleiding van hun onderzoek vijf bevindingen hoe jongeren tot zegen kunnen zijn voor de kerk, te weten: meer discipelschap; meer passie; meer innovatie; meer geld en een aantrekkelijke kerk voor jong en oud. p. 41.

⁶⁹ Matsinger, C. (2010), p. 28 en 29

⁷⁰ Paulus heeft het, in zijn uitleg over het afleggen van de oude mens en het aantrekken van de nieuwe mens, over de ‘hernieuwing van de geest in het denken van u’ (Efeze 4:23). Daaruit blijkt dat het een proces is dat continu aan de gang is. Sommige vertalers, zoals het Nederlands Bijbelgenootschap (NBG), gebruiken hiervoor het woord ‘verjongd’. Bron: Brink, G. van den, Bette, J.C., Zwiep, A.W., *Studiebijbel Nieuwe Testament, Galaten – Filemon*, p. 254 – 255.

⁷¹ Vreugdenhil, K., Buitenhuis-Schoenmakers, J. (2016) *Intergenerationeel vieren*, p. 8.

⁷² Keller (2012), p. 277.

van het evangelie. Hedendaagse taal en middelen dienen dan ook dit ene doel. Keller heeft daarom zeven randvoorwaarden geformuleerd die eraan moeten bijdragen dat voor gelovig én ongelovig de kerkdienst toegankelijk is.⁷³ Dezelfde randvoorwaarden helpen om inclusief te denken met betrekking tot de participatie van kinderen en jongeren bij de kerkdienst. In de toelichtingen hieronder zijn de randvoorwaarden van Keller vertaald naar de participatie van kinderen en jongeren in de kerkdienst:

A. Gebruik gewone taal

Vermijd onnodig theologisch en evangelisch jargon in het (s)preken. Sluit in de dienst aan bij de vragen die kinderen en jongeren hebben en schrijf de preek met kinderen en jongeren voor ogen. Spreek op een liefdevolle en respectvolle manier over ongelovige mensen.

B. Leg uit wat je doet

Geef bij elk onderdeel van de dienst een korte uitleg van de betekenis van het onderdeel. Doe dit in één of twee zinnen. Vermijd daarbij theologisch of evangelisch jargon.

C. Spreek kinderen en jongeren rechtstreeks aan en laat ze zich welkom voelen

Houd in de dienst rekening met (kinderen) en jongeren die nog geen geloofskeuze hebben gemaakt. Wees hierin begripvol en houd rekening met hun geloofsontwikkeling. Benoem bezwaren die kinderen en jongeren tegen het christelijk geloof kunnen hebben.

D. Beschouw de kerkdienst als een kunstwerk

Keller wijst er op dat de kwaliteit van de kerkdienst grote invloed heeft op het evangeliserende karakter. 'De kwaliteit van de muziek, de voordracht en ook de visuele schoonheid van de kerkdienst heeft grote invloed op het evangeliserende karakter. (...) Een prachtige uitvoering neemt een buitenstaander mee, een slechte uitvoering sluit buitenstaanders buiten.'⁷⁴ Keller ziet de gehele kerkdienst als een kunstwerk. Het is van groot belang dat alle onderdelen van een kerkdienst zo goed mogelijk overkomen.

E. Schenk aandacht aan acties voor barmhartigheid en gerechtigheid

Maak je als kerk onmisbaar in daden van barmhartigheid en gerechtigheid, door actief betrokken te zijn bij diaconale acties. Voor kinderen en jongeren spreken daden meer dan woorden. Ze zien op die manier dat het evangelie invloed heeft op het hart en het van betekenis zijn voor anderen.

F. Geef bij de sacramenten ruimte aan getuigenissen

Door de getuigenissen die in een kerkdienst worden gegeven, ervaren kinderen en jongeren wat de positieve impact is van het geloof op mensen. Wanneer dit ook bij de doop gebeurt, kan de betekenis van de doop op persoonlijke, vrolijke en aansprekende manier worden uitgelegd. Wanneer dit bij het avondmaal gebeurt, komt de vraag of het goed is tussen God en jou voor hen nog dichterbij. Het wordt door de tekenen van doop en avondmaal ook zichtbaar gemaakt.

⁷³ Keller (2012), p. 278.

⁷⁴ Idem, p. 278.

G. Verkondig genade

Christenen kunnen zich soms verslagen voelen of stil komen te staan in hun geestelijke groei vanwege verkeerde redenen. Bijvoorbeeld door gedachten als: God zal me veroordelen, de mensen komen er wel achter wie ik écht ben, ik ben niks waard, ik ben dom. Maar ook door gedachten als: ik ben slimmer, mooier, succesvoller en beter dan hem of haar. Met name jongeren hebben vaak dergelijke gedachten over zichzelf of anderen. Maar voor iedereen (jong en oud, gelovig of ongelovig) geldt dat ze alleen door genade gered en aangenomen kunnen worden. Alleen dit evangelie van overvloedige rechtvaardiging en aanvaarding van God geeft toegang tot het Koninkrijk van God. Het is ook de weg om meer op Christus te gaan lijken.

Conclusie

Voor de beantwoording van deelvraag 4: *‘welke veranderingen in de kerkdienst dragen bij aan het intergenerationeel vieren in de Proosdijkerk?’*, is een kleine literatuurstudie gedaan. Op basis hiervan worden de volgende conclusies getrokken:

1. Kinderen en jongeren eigenschappen bezitten die een gemeente nodig heeft om geestelijk vitaal te blijven. Het gaat dan specifiek om zaken als enthousiasme, creativiteit, radicaliteit en innovatie. Eigenschappen die kinderen en jongeren min of meer automatisch bezitten, omdat ze nog onbevangen in hun geloof staan. Maar het zijn juist deze eigenschappen die een kerk nodig heeft om in verbinding te blijven met de cultuur en haar omgeving. Tevens eigenschappen die een gemeenschap behoedt voor starheid en zelfingenomenheid.
2. Voor kinderen en jongeren zijn de mate van echtheid (authenticiteit) van het geleefde geloof en het gevoel er helemaal bij te horen (verbondenheid) in een kerkdienst doorslaggevend in hun keuze om op zondag naar de kerkdienst te komen.
3. Intergenerationeel kerk-zijn begint met een mindset van inclusief denken. Daarin is er oog en ruimte voor alle generaties op alle terreinen van het kerk-zijn.
4. De randvoorwaarden van Tim Keller voor de kerkdienst zijn goed toepasbaar voor het intergenerationeel invullen van de kerkdienst, te meer omdat die borgen dat de kerkdienst voor alle generaties toegankelijk blijft. De randvoorwaarden sluiten goed aan bij de principes twee tot en met zes van *Growing Young*.

4.6 Resultaten deelvraag 5

Deze paragraaf beschrijft welke ruimte er is voor veranderingen in de kerkdienst binnen de visie van de liturgiecommissie. Daarmee wordt antwoord gegeven op deelvraag 5: *‘Welke ruimte biedt de liturgische visie van de Proosdijkerk om aan deze veranderingen tegemoet te komen?’* Voor de beantwoording van deze deelvraag is het visiedocument (zie bijlage 1) van de liturgiecommissie (LICO) op de kerkdienst vergeleken met de antwoorden uit deelvraag 4 (zie paragraaf 4.5).

Het visiedocument bestaat één pagina en bestaat uit vijf onderdelen, te weten:

1. een levend besef en begrip van de levende God;
2. samenwerking en gastvrijheid;
3. diepe verbondenheid met de schrift en afhankelijkheid van de Heilige Geest;
4. viering van doop en avondmaal;
5. evenwichtige benadering van onze cultuur en een doelgerichte verbinding tussen de eredienst en het leven.

Eerste onderdeel: een levend besef en begrip van de drie-enige God

In de beschrijving staat onder andere: ‘Alles in de eredienst moet ons helpen onze aandacht te richten op het geloof in God de Vader, de Zoon en de Heilige Geest.’ Dat moet zichtbaar worden in:

- het goed overlopen van onderdelen in de dienst;
- (korte) uitleg bij de onderdelen;
- andere creatieve vormen die de eredienst kunnen verrijken.

Uit de visie blijkt dat alle onderdelen in de kerkdienst tot doel hebben de ontmoeting tussen God en mens te bewerkstelligen. Daarin is ook ruimte voor andere creatieve vormen. De formulering laat echter in het midden of creativiteit in elke kerkdienst nagestreefd wordt; alleen dát er ruimte voor is en dát dit verrijkend kan zijn. De visie geeft ruimte voor punt A (gebruik gewone taal), punt B (leg uit wat je doet) en punt D (beschouw de kerkdienst als een kunstwerk) van Keller.

Tweede onderdeel: samenwerking en gastvrijheid

Het tweede onderdeel van de visie beschrijft het bestaan van verschillende deelnemers en generaties die ‘volop, bewust en actief meedoen in de dienst.’ Om die reden wordt in de voorbereiding en de evaluatie samenwerking gezocht met verschillende teams en/of bedieningen (pastoraat, diaconaat, jeugdwerk, zending, etc.). Volgens de visie is de kerkdienst ook een plek voor doelgroepen als: gehandicapten, allochtonen, zoekers en vinders.

In dit punt van de visie wordt gestreefd naar participatie van verschillende doelgroepen in de kerkdienst. De visie sluit hier aan bij de veranderingen uit deelvraag 4 om de kerkdienst toegankelijk te laten zijn voor iedereen. Het gaat dan om punt A (het gebruik van gewone taal), punt B (uitleg bij onderdelen van de kerkdienst) en punt C (het aanspreken en welkom heten van verschillende doelgroepen).

Derde onderdeel: diepe verbondenheid met de schrift en afhankelijkheid van de Heilige Geest

Het derde onderdeel beschrijft de visie op het gebruik van de Bijbel in de kerkdienst. Deze dient ‘bewust gelezen, gezongen, gebeden, gedanst en gemusiceerd’ te worden in afhankelijkheid van de Heilige Geest. De visie geeft hier veel ruimte aan verschillende (creatieve) vormen. Dit sluit aan bij de verandering uit deelvraag 4 om de kerkdienst te beschouwen als een kunstwerk (zie punt D) en bij de sacramenten ruimte aan getuigenissen te geven (zie punt F).

Vierde onderdeel: viering van doop en avondmaal

In het vierde onderdeel komt de visie op doop en avondmaal aan de orde. Beschreven wordt, de Bijbelse opdracht en gehoorzaamheid om doop en avondmaal als tastbare tekenen van Gods liefde een plaats te geven in de dienst. Het is onduidelijk in hoeverre hier ruimte is om getuigenissen te geven (zie punt F: geef bij de sacramenten ruimte aan getuigenissen).

Vijfde onderdeel: evenwichtige benadering van onze cultuur en een doelgerichte verbinding tussen de eredienst en het leven

In het laatste onderdeel van de visie wordt met de kerkdienst een brug geslagen naar onze cultuur en omgeving. De visie beschrijft dat de eredienst 'contextueel, transcultureel, crosscultureel en contracultureel is.' Met 'contextueel' wordt bedoeld 'passend bij de cultuur, traditie en omgeving; met 'transcultureel' dat bepaalde onderdelen van de dienst culturen overstijgen zoals Bijbellezende, zingen, gebed, etc.; met 'crosscultureel' dat verbinding legt tussen de culturen, bijvoorbeeld in de liederen uit de geschiedenis. Met 'contracultureel' wordt bedoeld dat de kerk ook een profetisch tegengeluid laat horen tegen de afgoden van deze tijd. De visie sluit vervolgens af dat de kerkdienst 'het dagelijks leven van de gemeente weerspiegelt en vormt en richting geeft'. Uit de bewoording van 'contextueel' valt af te leiden dat met in de invulling van de kerkdienst gestreefd wordt naar aansluiting bij de tijdsgeest. De visie sluit hier naadloos aan op het gedachtegoed van Keller dat de kerkdienst moet aansluiten bij de mensen van deze tijd.

Conclusie

Voor de beantwoording van deelvraag 5: 'welke ruimte biedt de liturgische visie van de Proosdijkerk om aan deze veranderingen tegemoet te komen?', is een bureauonderzoek gedaan naar de visie van de Proosdijkerk op de kerkdienst. Het visiedocument van de liturgiecommissie is geanalyseerd en onderzocht op aanknopingspunten voor veranderingen die bijdragen aan intergenerationeel vieren (zie deelvraag 4, paragraaf 4.5). Uit de resultaten is naar voren gekomen dat de visie veel ruimte en aanknopingspunten biedt voor de randvoorwaarden van Keller om inclusief te vieren. Dit blijkt uit de aandacht, die naar voren komt in het visiedocument, voor het betrekken van verschillende deelnemers en generaties bij de kerkdienst. Benadrukt wordt dat de kerkdienst 'een zaak is van de hele gemeente' en dat in de voorbereiding en evaluatie van de kerkdienst de samenwerking wordt gezocht met verschillende doelgroepen, teams en bedieningen (pastoraat, diaconaat, jeugdwerk, zending). Met betrekking op de vormgeving van de kerkdienst, biedt de visie voldoende ruimte voor creatieve vormen. Dit wordt op meerdere plaatsen expliciet en impliciet benoemd. Het document eindigt met de uitspraak dat de kerkdienst "contextueel" moet zijn en passend in cultuur, traditie en omgeving. Onduidelijk is in hoeverre de geschreven en de geleefde visie in overeenstemming zijn met elkaar.

5. Adviezen – deelvraag 6

Op basis van de resultaten uit dit onderzoek worden in dit hoofdstuk adviezen aangedragen. Daarmee wordt antwoord gegeven op deelvraag 6: *Welke adviezen zijn er te geven om met een intergenerationele kerkdienst in de Proosdijkerk ook kinderen en jongeren te laten participeren?*

5.1 Kerkenraad: zet in op een cultuur van intergenerationeel kerk-zijn

Uit de kleine literatuurstudie in paragraaf 4.5 is gebleken dat het intergenerationeel vieren begint bij het intergenerationeel denken over kerk-zijn. Dit betekent vooral de participatie van kinderen en jongeren in alle facetten van kerk-zijn. Maar hiervoor is wel een cultuuromslag nodig in de kerk. Uit het *Growing Young* onderzoek blijkt dat kerken die jongeren en jonge gezinnen prioriteit geven in beleid, budget, activiteiten en aandacht, jong en vitaal blijven (zie hoofdstuk 2, *Growing Young* principe 5). Het prioriteren van jongeren en jonge gezinnen bevordert de intergenerationele contacten en daarmee de inzet van hun gaven en talenten in de kerk (principe 1). Op die manier ontstaan er warme relaties tussen jong en oud (principe 4). Ons eerste advies is daarom een beleidsmatig advies aan de kerkenraad: zet in op een cultuur van intergenerationeel kerk-zijn.

1. Neem de visie en het beleid onder de loep en stel hierbij de volgende vragen:
 - Welke positie hebben kinderen en jongeren in onze gemeente? Hoe verhoudt dit zich tot het beeld van het lichaam van Christus (1 Korintiërs 12)? (principe 1)
 - Op welke wijze nemen we (de gaven van) kinderen en jongeren serieus in de verschillende facetten van het gemeente-zijn? Waar blijkt dat concreet uit? (principe 1)
 - Op welke wijze worden kinderen en jongeren betrokken in besluitvormingsprocessen over thema's die ook hen aangaan? (principe 1)
 - Wat is er concreet nodig om jongeren en jonge gezinnen meer prioriteit te geven in de visie en het beleid? (principe 5)
 - Welke activiteiten buiten de kerkdienst zijn intergenerationeel en welke niet? Hoe bevorderen we de onderlinge relaties en wat is hier voor nodig? (principe 4)
2. Stel een schaduwraad samen die de kerkenraad adviseert over intergenerationeel beleid en voorstellen doet. Belangrijk is dat intergenerationeel kerk-zijn opgenomen wordt in de visie en het beleid van de kerk. De schaduwraad ondersteunt de kerkenraad bij het in kaart brengen van de visie en het beleid. Zij kan voorstellen doen hoe het beleid (jaarthema's, planningen, doelstellingen en activiteiten) intergenerationeel ingevuld kan worden. Natuurlijk bestaat deze groep uit verschillende generaties.

5.2 Predikant en LICO: houd (meer) rekening met de leefwereld van kinderen en jongeren

Uit de conclusies van dit onderzoek blijkt dat het abstractieniveau van de kerkdienst voor kinderen en jongeren niet toereikend is (zie paragraaf 4.3.9). In de groepsinterviews gaven jongeren als belangrijkste redenen hiervoor aan: de ‘formele sfeer’ van de kerkdienst en de preek waarin ze vaak moeilijk de vertaalslag kunnen maken. Ook uit de literatuurstudie is naar voren gekomen dat kinderen vanwege hun ontwikkelingsfase nog niet goed in staat zijn om abstract te kunnen denken (principe 2). Het is van belang om af te stemmen op kinderen en jongeren, zodat de dienst ook voor hen relevant wordt (principe 6) en ze de boodschap van de dienst beter kunnen vertalen naar hun eigen leven (principe 3). Door het abstractieniveau af te stemmen op kinderen en jongeren, wordt de kerkdienst beter toegankelijk voor andere doelgroepen (zie hoofdstuk 4.5). Ons tweede advies is daarom gericht aan de predikant en de liturgiecommissie: houd (meer) rekening met de leefwereld van kinderen en jongeren in de dienst.

1. Activeer in de dienst bewust meerdere zintuigen, leerstijlen en intelligenties van de kerkgangers in de kerkdienst, bijvoorbeeld door een sketch, mime, een zelfgemaakt filmpje, dans en gebruik van rituelen. Dit helpt verschillende mensen en generaties in de dienst geboeid te houden (zie paragraaf 4.4.4).
2. Schrijf de preek met kinderen en jongeren voor ogen. Wanneer de predikant zich inleeft in kinderen en jongeren en weet wat er speelt, is hij ook beter in staat om in de preek af te stemmen en de boodschap dichtbij te brengen. Hij maakt zich hun taal eigen en kent hun manier van denken, waardoor hij het leven en de beleving van kinderen en jongeren op een herkenbare manier kan inbrengen in de preek. Kinderen en jongeren zullen zich dan als vanzelf aangesproken voelen en ervaren ze dat ze meetellen.⁷⁵ Uit dit onderzoek blijkt ook dat jongeren en volwassenen zich het meest gezien voelen als de preek herkenning bij hen oproept (zie paragraaf 4.3.3). Het gaat dan om thema's en voorbeelden die aansluiten bij de belevingswereld kinderen en jongeren. Rekening houden met kinderen en jongeren kan door de volgende zaken toe te passen bereikt worden:⁷⁶
 - herkenbare taal voor kinderen en jongeren te gebruiken en daarin zo concreet mogelijk te zijn. Abstracte begrippen vragen om uitleg.
 - voorbeelden uit de leefwereld van kinderen en jongeren te geven. Deze dienen zo concreet, representatief en toepasbaar mogelijk te zijn.
 - beelden en voorwerpen in de preek te gebruiken. Kinderen en jongeren onthouden daardoor beter waar het om gaat in de preek. Belangrijk is wél dat de beelden en voorwerpen passen in de leefwereld van kinderen en jongeren.
 - gebruik te maken van een dialogische structuur in de preek. Kinderen en jongeren kunnen door vragen geactiveerd worden. Ze worden dan aan het nadenken gezet en gaan bij zichzelf te rade hoe dat voor hen geldt.

Het hermeneutisch schema van H. Schaap-Jonker en H. van Wijnen (zie bijlage 2), kan hierbij een hulpmiddel zijn. Dit schema helpt de predikant om doelgericht de preek op te bouwen, daarbij rekening houdend met verschillende doelgroepen en leerstijlen.

⁷⁵ Schaap- Jonker, H., Wijnen, H.(2011) p. 57-58.

⁷⁶ Idem, p. 58-64

3. Stimuleer het geven van getuigenissen van gemeenteleden in de kerkdienst.⁷⁷ Alle generaties zien op die manier hoe God in het leven van mensen werkt. Het helpt de eigen worstelingen en ervaringen te verbinden met het verhaal van God. Ook zien en horen ze op deze manier hoe dit bij anderen gestalte krijgt. Getuigenissen maken Gods werk in de gemeente zichtbaar en vergroten de dankbaarheid van de gemeente richting God.

4. De predikant kan zich zo nodig laten coachen in het (s)preken voor verschillende doelgroepen. Bijvoorbeeld door het volgen van de training 'Steengoed preken' van Pauline Vervoorn (www.geloofwaardigspreken.nl/steengoedpreken). Deze training is speciaal ontwikkeld voor ervaren predikanten. Er zijn predikanten die veel baat bij deze training hebben gehad, omdat ze zich meer bewust zijn geworden van de mogelijkheden om de preek op aansprekende manieren te presenteren. In de training is er aandacht voor het (s)preken voor verschillende doelgroepen en het gebruik van verschillende (creatieve) vormen. Dit draagt onder andere bij aan de ontwikkeling van didactische vaardigheden (zie paragraaf 4.4.4).

⁷⁷ Powell, K. Mulder, J. Griffin, B. (2016), p. 154.

5.3 Liturgiecommissie: stel een werkgroep 'voorbereiding eredienst' samen

Uit de resultaten van dit onderzoek blijkt dat volwassenen meer betrokken willen worden bij de invulling van de kerkdienst. Hierbij kan gedacht worden aan het meedenken over thema/tekst voor de preek en de keuze van liederen (zie paragraaf 4.2.2). Bij kinderen en jongeren blijkt die behoefte minder te leven, maar mogelijk is hier sprake van het gezegde 'onbekend maakt onbemind.' Voor veel kinderen en jongeren kan het onaantrekkelijk zijn als voor hen niet duidelijk is welke rol en taak ze kunnen vervullen. Toch laat het onderzoek van *Growing Young* zien dat het wel belangrijk is dat ze betrokken worden. Ons derde advies is daarom gericht aan de liturgiecommissie: stel een werkgroep 'voorbereiding eredienst' samen, die een goede afspiegeling is van de gemeente (jong en oud).

1. De werkgroep valt onder verantwoordelijkheid van de liturgiecommissie en komt eens in de maand of twee maanden samen om met de predikant een dienst voor te bereiden. Een tip is om gebruik te maken van een online tool (zoals Padlet) om vooraf input te verzamelen. De voorbereiding bestaat uit:
 - a. Het leveren van input voor de preek (circa 30-45 min.). De predikant communiceert de tekst voor de preek minimaal een week van tevoren en stuurt daarbij enkele vragen mee. Deze vragen dienen als 'huiswerk' om alvast de bezinning op de Bijbeltekst op gang te brengen. Op de avond zelf wordt de tekst besproken aan de hand van bijvoorbeeld de volgende vragen:⁷⁸
 - Welke titel zou jij boven deze tekst zetten?
 - Zet een ! bij wat je mooi vindt, zet een ? bij wat je niet begrijpt of waarover je een vraag hebt.
 - Welke gedachten heb je bij de Bijbeltekst en welke gevoelens roept het bij je op?
 - Wat betekent deze tekst voor jou?
 - Wat betekent deze tekst voor onze kerkgemeenschap?
 - Welke vragen of onderwerpen moeten volgens jou in ieder geval aan de orde komen in de preek?
 - b. De predikant verzamelt de antwoorden van de deelnemers en gebruikt deze bij het schrijven van de preek. Het voordeel hiervan is dat de predikant door de ogen van verschillende generaties naar de Bijbeltekst leert kijken. Daarbij kunnen inzichten zitten waar hij in zijn voorstudie nog niet aan gedacht heeft. Dat kan de predikant helpen om bij de toepassing rekening te houden met de verschillende generaties.
 - c. Het doen van liedsuggesties (circa 20 min.). Na de bespreking van de Bijbeltekst is, als het goed is, enigszins duidelijk wat de boodschap van de Bijbeltekst zou kunnen worden. Op basis daarvan kunnen liedsuggesties gedaan worden. Dit zou bijvoorbeeld kunnen door in tweetallen te zoeken naar Opwekkingsliederen, psalmen/gezangen, Sela-liederen, etc. Bij de invulling van de liturgie voor de dienst kan de predikant putten uit de lijst met liedsuggesties.

⁷⁸ Deze vragen zijn geïnspireerd op het preekvoorbereidingsdocument van de Koningskerk uit Zwolle. Bron: www.koningskerk.nl/wp-content/uploads/2018/04/preekvoorbereiding_in_huiskringen.pdf, geraadpleegd op 15-2-2020.

6. Beantwoording hoofdvraag – Stappenplan

Tot slot wordt in dit laatste hoofdstuk antwoord gegeven op de hoofdvraag: ‘Welke stappen kan de Proosdijkerk concreet de komende twee jaar zetten, zodat kinderen en jongeren participeren in een intergenerationele kerkdienst?’ Gekozen is om dit te doen aan de hand van vier fasen uit de veranderingkunde, te weten:⁷⁹

- Fase 1 - bewustwording: ten eerste is het belangrijk dat men zich bewust wordt van de noodzakelijkheid voor verandering. Zonder die bewustwording is aanvaarding van veranderingen door mensen in de kerk moeilijk;
- Fase 2 - oriënteren: ten tweede is het noodzakelijk dat er onderzoek gedaan wordt naar de mogelijkheden om zaken te veranderen. Deze fase moet dan ook duidelijkheid creëren over het hoe en wat van veranderingen;
- Fase 3 - uitvoeren: vervolgens moeten de plannen uitgevoerd worden;
- Fase 4 - consolideren: tot slot is het belangrijk dat de veranderingen geëvalueerd en verankerd worden.

Op basis van deze fasen is een stappenplan ontwikkeld waarin de adviezen uit hoofdstuk 5 zijn verwerkt. Tabel 22 geeft het stappenplan weer met betrekking tot de adviezen uit hoofdstuk 5.1: *Kerkenraad: zet in op een cultuur van intergenerationeel kerk-zijn*. Tabel 23 geeft het stappenplan weer met betrekking tot de adviezen uit hoofdstuk 5.2 en 5.3: *Predikant: houd (meer) rekening met de leefwereld van kinderen en jongeren; en liturgiecommissie: stel een werkgroep ‘voorbereiding eredienst’ samen*.

Tabel 22

Stappenplan m.b.t. intergenerationeel kerk-zijn

Q1 = januari t/m maart, Q2= april t/m juni, Q3=juli t/m september, Q4=oktober t/m december

Wat?	Wie?	Wanneer?
FASE 1: BEWUSTWORDING (herken de noodzaak)		
<i>Zet in op een cultuur van intergenerationeel kerk-zijn</i> Stap 1: Organiseer een bezinningsavond en bespreek met elkaar dit onderzoeksrapport en de vragen uit advies 1 (zie hoofdstuk 5.1)	Kerkenraad	Q3-Q4 2020
FASE 2: ORIËNTEREN (weet wat je wilt)		
Stap 2: Organiseer een gemeenteavond. Brainstorm met elkaar over hoe een intergenerationele kerk er idealiter uit zou zien. Zet deze stap samen met de gemeente. Dit zorgt voor een groter draagvlak. Stel vragen als: 1. Wat is de inbreng van kinderen, jongeren en volwassenen in de gemeenschap? 2. Hoe is hierin sprake van wederkerigheid tussen jonge en oudere generaties? 3. Hoe worden de gaven van jong en oud ingezet, gewaardeerd en gevoed?	Kerkenraad Gemeente	Q3-Q4 2020

⁷⁹ Cuyvers, G. (2003), p.25.

Stap 3: Evalueer de gemeenteavond op een kerkenraadsvergadering samen met de LICO en de predikant (zie tabel 23 stap 1 – 3). Vergelijk de reacties van de kerkenraad op de bezinningsavond met de reacties van de gemeenteleden op de gemeenteavond. Welke veranderingen zijn er dan nodig?	Kerkenraad LICO Predikant	Q1 2021
Stap 4: Stel een ‘schaduwraad’ samen die het verlangen heeft om op basis van de uitkomsten van stap 3 verder te gaan. De werkgroep bestaat uit ongeveer acht personen waarvan minimaal één afgevaardigde van de kerkenraad, liturgiecommissie en het jeugdwerk. De overige leden zijn gemeenteleden die een afspiegeling vormen van de gemeente.	Kerkenraad	Q1 2021
Stap 5: Lees <i>Growing Young</i> en verzamel andere literatuur ⁸⁰ en Bijbelstudies over intergenerationeel kerk-zijn. Ga ook op zoek naar goede voorbeelden van kerken ⁸¹ die hierin al een eind op weg zijn. Wissel de informatie met elkaar uit. Noteer de belangrijkste bevindingen/kernpunten.	Schaduwraad	Q2-Q3 2021
Stap 6: Schrijf een conceptvisie voor de kerk, waarin intergenerationeel kerk-zijn wordt aangemoedigd en onderbouwd. Breng in kaart hoe het beleid (jaarthemata, plannings, doelstellingen en activiteiten) intergenerationeel ingevuld kan worden en maak hiervoor een conceptplan. Maak een plan om het nieuwe beleidsplan te implementeren.	Schaduwraad	Q3-Q4 2021
Stap 7: Presenteer de conceptvisie, het conceptbeleidsplan en het implementatieplan aan de kerkenraad. Ook de predikant en LICO presenteren hun conceptplan. Voer waar nodig nog eventuele wijzigingen door.	Schaduwraad Kerkenraad Predikant LICO	Q3-Q4 2021
Stap 8: Presenteer de conceptvisie, het conceptbeleidsplan en het implementatieplan aan de gemeente. Voer waar nodig nog wijzigingen door.	Schaduwraad Kerkenraad Gemeente	Q3-Q4 2021

⁸⁰ Bijvoorbeeld: <https://www.baptisten.nl/images/mgo/jongeren/IDEAZ-artikel-Intergeneratief-kerk-zijn.pdf>, geraadpleegd op 1-4-2020

Zie bijvoorbeeld ook de website van de Belgische Interdiocesane Dienst voor Gezinspastoraal vzw (IDGP). Zij geven een uitgebreide beschrijving van hun visie op intergenerationeel kerk-zijn. Bron: www.kerknet.be/graag-samen/artikel/onze-visie-over-het-belang-van-intergenerationeel-kerk-zijn, geraadpleegd op 1-4-2020

⁸¹ De Lichtboog (NGK) in Houten is voorbeeld van een kerk die veel activiteiten heeft ontplooid t.b.v. intergenerationeel kerk-zijn.

Stap 9: Communiceer de definitieve visie, beleidsplan en implementatieplan aan de gemeente.	Schaduwraad Kerkenraad	Q1-Q2 2022
FASE 3: UITVOEREN (Voer uit)		
Stap 10: Voer het implementatieplan uit. Doe dit in nauwe samenwerking met in ieder geval de liturgiecommissie, kerkenraad en het jeugdwerk. Blijf tijdens het implementatieproces elke stap goed evalueren en stel waar nodig het plan bij.	Schaduwraad i.s.m. LICO Kerkenraad Jeugdwerk e.d.	Q3-Q4 2022 t/m Q3-Q4 2023
FASE 4: CONSOLIDEREN (behoud de resultaten)		
Stap 11: Evalueer de uitvoering. Bespreek wat er zichtbaar goed gaat en wat nog beter zou kunnen. Pas waar nodig de plannen aan.	Schaduwraad Kerkenraad	Q4 2023

Tabel 23

Stappenplan m.b.t. te komen tot een intergenerationele kerkdienst

Q1 = januari t/m maart, Q2= april t/m juni, Q3=juli t/m september, Q4=oktober t/m december

Wat?	Wie?	Wanneer?
FASE 1: BEWUSTWORDING (herken de noodzaak)		
<i>Predikant: houd (meer) rekening met de leefwereld van kinderen en jongeren</i> Stap 1: Organiseer een bezinningsavond en bespreek met elkaar dit onderzoeksrapport en advies 2 (zie hoofdstuk 5.2). Mogelijke gespreksvragen hierbij kunnen zijn: 1. Wat doen we nu al om in de (voorbereiding van de) kerkdienst rekening te houden met de leefwereld van kinderen en jongeren? 2. Hoe verhoudt dit zich tot mate waarin rekening wordt gehouden met de leefwereld van volwassenen in de kerkdienst? 3. In hoeverre is dit in balans met elkaar?	Predikant LICO	Q3-Q4 2020
FASE 2: ORIËNTEREN (weet wat je wilt)		
Stap 2: Organiseer een tweede bijeenkomst en brainstorm met elkaar over hoe een intergenerationele kerkdienst er idealiter uit zou kunnen zien. Mogelijke gespreksvragen hierbij kunnen zijn: 1. Welke rol/taken hebben kinderen, jongeren en volwassenen in liturgische onderdelen van de kerkdienst? 2. Wat wordt er gezegd of gedaan om verschillende generaties betrokken te houden bij de verschillende liturgische onderdelen?	Predikant LICO	Q3-Q4 2020

3. Wat is de rol van de predikant hierin? Wat zegt/doet hij? 4. Welke sfeer ademt de kerkdienst? 5. Ten slotte: Vergelijk de antwoorden op bovenstaande vragen met de huidige kerkdienst. Welke veranderingen zijn er dan nodig?		
Stap 3: Evalueer de gemeenteavond (zie tabel 22 stap 2) met de kerkenraad. Welke veranderingen zijn er dan nodig met betrekking tot de liturgie?	Predikant Kerkenraad LICO	Q1 2021
Stap 4: Maak op basis van de uitkomsten uit stap 1 – 3 een conceptplan; houd rekening met de adviezen uit dit onderzoek (zie hoofdstuk 5.2 en 5.3). Werk samen met de 'schaduwraad' (i.v.m. afstemming visie en beleid).	Predikant Schaduwraad LICO	Q1-Q2 2021
Stap 5: Presenteer het conceptplan aan de kerkenraad gelijktijdig met het presenteren van de conceptplannen van de 'schaduwraad'. Voer waar nodig nog wijzigingen door.	Predikant Kerkenraad Schaduwraad LICO	Q3-Q4 2021
Stap 6: Presenteer het conceptplan aan de gemeente. Doe dit gelijktijdig met de presentatie van de plannen van de schaduwraad. Zorg voor draagvlak bij gemeenteleden.	Predikant Gemeente Schaduwraad LICO	Q1-Q2 2022
Stap 7: Communiceer het definitieve plan aan de gemeente.	Predikant Gemeente LICO	Q1-Q2 2022
FASE 3: UITVOEREN (Voer uit)		
Stap 8: Voer het implementatieplan uit. Doe dit in nauwe samenwerking met commissies en verschillende generaties die betrokken zijn bij de kerkdienst. Evalueer ook tijdens de implementatie de stap die genomen is en stel waar nodig bij.	Predikant LICO	Q3-Q4 2022 t/m Q3-Q4 2023
FASE 4: CONSOLIDEREN (behoud de resultaten)		
Stap 9: Evalueer de uitvoering. Bespreek wat er zichtbaar goed gaat en wat er nog beter zou kunnen. Pas waar dat nodig is de plannen aan.	Predikant LICO Kerkenraad	Q4 2023

7. Discussie

7.1 Validiteit en betrouwbaarheid

Voor de beantwoording van de deelvragen is een vragenlijst afgenomen, zijn groepsinterviews gehouden en is een literatuurstudie en bureauonderzoek verricht. De groepsinterviews hadden tot doel de validiteit van het onderzoek te verhogen door triangulatie. Bij het analyseren van de vragenlijst, bleken de resultaten van de interviews een goede aanvulling. Het bevestigde of vulde het beeld aan dat uit de analyse van de vragenlijst was ontstaan. Dit heeft de validiteit van de onderzoeksresultaten verhoogd.

In dit onderzoek zijn door beide dataverzamelingsmethoden met name belevingen van gemeenteleden verzameld. Deze kunnen en mogen niet worden gelezen als feiten. Er heeft bijvoorbeeld geen observatie van een groot aantal kerkdiensten plaatsgevonden. Ook is niet gemeten in hoeverre de kerkenraad en de liturgiecommissie al bezig zijn met het thema intergenerationeel kerk-zijn. Feit en beleving zouden uit elkaar kunnen liggen, wanneer bijvoorbeeld de liturgiecommissie of de predikant zich niet herkent in de beschrijving van dit rapport. Dan nog blijft deze beleving van de gemeente bestaan.

Dit onderzoek is gedaan in de Proosdijkerk en betreft een praktijkonderzoek, geen wetenschappelijk onderzoek. Vanwege de selecte steekproef zijn de resultaten niet volledig generaliseerbaar naar de populatie van de Proosdijkerk. De steekproef was wel groot en daardoor zijn de resultaten wel bruikbaar voor de kerk.

7.2 Verklaringen voor de resultaten

Het doel van dit onderzoek is om de kerkenraad en de liturgiecommissie van de Proosdijkerk, te adviseren hoe zij kunnen komen tot intergenerationele kerkdiensten. Onderzocht is hoe kinderen en jongeren bij de dienst betrokken worden en waarom bepaalde aspecten van de kerkdienst wel of niet bij hen aansluiten. Aan de hand van een multidisciplinaire literatuurstudie is vervolgens onderzocht welke mogelijke verklaringen hiervoor zijn te geven.

Met betrekking tot dit hele onderzoek, kan gesteld worden dat de doelen zijn behaald. De onderzoeksresultaten komen overeen met de vooraf gestelde verwachtingen. Dat betekent dat ze niet persé vernieuwend zijn, maar wel de bevindingen uit de inleiding van dit onderzoek bevestigen en aanvullen (zie hoofdstuk 1. Inleiding). Op basis van de onderzoeksresultaten zijn passende adviezen gegeven en is een stappenplan opgesteld.

Uit de resultaten blijkt dat jongeren en jongvolwassenen het hoogst scoren op vaste- en incidentele taken in de kerkdienst. Enkel gekeken naar de cijfers, doen kinderen en jongeren het goed: de participatie van hen in de vorm van taken is hoog. Toch is dat niet het hele verhaal. Inzoomend op de aard van de taken blijkt dat de meeste van hen een taak hebben in het oppas- en kinderwerk. De meesten hebben ook een voorkeur voor oppas- en kinderwerk. Het is mogelijk dat er een verband is tussen het hoge percentage kinderen en jongeren dat actief is in het oppas- en kinderwerk en hun onvrede over de kerkdienst.

Eén van de conclusies is dat jongeren en volwassenen moeite hebben met de preek(stijl). Ook hebben volwassenen aangegeven meer betrokken te willen worden bij taken die verband houden met de invulling van de kerkdienst (zie hoofdstuk 4.2.2). Het gaat dan om taken als het meedenken over een Bijbeltekst, een thema voor de preek en het uitzoeken van liederen. Het kan zijn dat de onvrede over

de preek(stijl) leidt tot een grotere behoefte van volwassenen om betrokken te worden bij de voorbereiding van de preek of dienst. Het is echter niet zeker dat méér betrokkenheid bij de inhoudelijke voorbereiding van de dienst leidt tot minder onvrede over de kerkdienst.

7.3 Beperkingen en implicaties

Voor dit onderzoek zijn kinderen (vanaf 8 jaar), jongeren en volwassenen van de Proosdijkerk gevraagd naar hun betrokkenheid in de kerkdienst. Dit is een brede doelgroep. Bij het opstellen van de vragenlijst is hier zoveel mogelijk rekening mee gehouden. Dat neemt niet weg dat de ontwikkelingsfase van kinderen en jongeren mogelijk van invloed is geweest bij de interpretatie van de vragen. De implicatie hiervan is dat bij de beoordeling en bespreking van de resultaten hier wel soms rekening mee gehouden moet worden.

De implicatie van de keuze voor de zes principes van *Growing Young*, is dat dit onderzoek sterk gekleurd is door de visie achter *Growing Young*. Deze keuze is samen met de opdrachtgever gemaakt. De principes zijn voor de vragenlijst geoperationaliseerd aan de hand van begrippen en waar mogelijk toegespitst op de kerkdienst. Bij de verwerking van de antwoorden uit de vragenlijst, leverde dit veel bruikbare resultaten op. Echter, niet alle resultaten waren even relevant voor de beantwoording van de deelvragen. Daarom zijn in dit onderzoeksrapport alleen de resultaten verwerkt die antwoord geven op de deelvragen. De overige resultaten zijn opgenomen in een losse bijlage.

Tijdens het lezen van dit onderzoeksrapport kan het beeld ontstaan dat er teveel gevraagd wordt van een kerkdienst als het gaat om het moeten aanspreken van alle generaties. Bovendien zou het de indruk kunnen wekken dat kinderen en jongeren op dit moment helemaal niet worden betrokken.

Dit rapport wil uitdagen om in de kerkdienst waar mogelijk rekening te houden met alle generaties. Echter, het blijft daarin steeds zoeken naar een goede balans tussen het ideaal en de context van de gemeente. Dit kan in eerste instantie betekenen dat de adviezen zich beperken tot een paar zondagen per jaar, met het uiteindelijke doel om het naar meer zondagen uit te breiden.

7.4 Suggestie voor vervolgonderzoek

Leren van andere denominaties

Als het gaat om de sfeer, muziek en preekstijl, geven jongeren aan in het bijzonder aangesproken te worden door Mozaiek0318 in Veenendaal. In mindere mate geldt dit ook voor hun ouders. Sommige jongeren die zijn geïnterviewd gaan daarom regelmatig met hun ouders naar Mozaiek0318.

Mozaiek0318 is een populaire evangelische kerk welke zondags samenkomt in de evenementenhal 'De Basiliek' in Veenendaal. Op dit moment zijn er elke zondag drie diensten, welke door bijna vierduizend mensen worden bezocht. De meeste bezoekers zijn christenen uit gevestigde kerken die zich bij Mozaiek0318 hebben aangesloten. In de christelijke media is er veel over geschreven. Hierin komt naar voren dat er onder christenen verschillend gedacht wordt over het succes van Mozaiek0318. Voorstanders wijzen op het aantal mensen dat afgelopen jaren in deze kerk opnieuw tot geloof is gekomen. Tegenstanders zien Mozaiek0318 als een 'stofzuigerkerk' die met traditionele kerken concurreert.⁸²

⁸² Bron: <https://cip.nl/76735-jaap-oosterhuis-neemt-afstand-van-consumptiecultuur-en-vluchtigheid> (02-12-2019), geraadpleegd op 18-2-2020

Volgens Miranda Klaver (2018), religieonderzoeker, antropoloog en theoloog, staat de ontwikkeling van de Mozaiek0318 niet op zichzelf. Ze spreekt van een trend waarin er een verschuiving plaatsvindt van christenen uit traditionele kerken naar evangelische kerken: 'Afgelopen jaren zijn er in Nederland meer van dit soort evangelische kerken opgestart, zoals: 'Hillsong Amsterdam & Rotterdam; City Life Church: Den Haag, Maasbracht, Oss, Breda, Tilburg; Utrecht Motion Church; Haarlem Re:connect church en de ParkCityChurch te Heerlen.'⁸³ De aantrekkingskracht van deze kerken ligt volgens Klaver in de verbinding die men kan maken tussen de leefwereld van mensen en hoe God zich in de Bijbel openbaart. Vaak zoeken mensen naar geestelijke vernieuwing en hebben ze daar in hun kerk van herkomst aan bijgedragen. Maar teleurstellende reacties van de kerkenraad of gemeenteleden, maakt dat deze mensen hun kerk verlaten hebben. Een kerk waar aandacht is voor (hun eigen) kinderen en een kerk waar men zich aangesproken voelt, zijn redenen om bij een nieuwe gemeenschap aan te sluiten.⁸⁴

Critici stellen echter vraagtekens bij de houdbaarheid van evangelische kerken zoals Mozaiek0318. Klaas van den Geest (2018) bijvoorbeeld, Gereformeerd Vrijgemaakt predikant van Het Kruispunt te Alphen aan den Rijn, schrijft hierover: 'Een zwakke theologische basis en een eenzijdige praktische verkondiging zullen mensen den duur niet binden. Vooral jongeren zullen zich daarvan afkeren.'⁸⁵ De kritiek is volgens hem terug te voeren op het verschil in het uitleggen van de Bijbel. Gevestigde kerken zouden meer aandacht hebben voor het grote verhaal, de historische achtergronden en de culturele contexten van de Bijbel. Evangelische kerken daarentegen zouden volgens hem meer gericht zijn op een praktische en aansprekende boodschap. Hoewel dit precies is wat mensen in hun vroege kerk misten, is het wel eenzijdig. Uiteindelijk zullen jongeren onbevredigd blijven omdat ze inhoudelijk teleurgesteld worden.

Voor een vervolgonderzoek met betrekking tot beleving (zie paragraaf 4.4.1) zou het interessant zijn om te onderzoeken hoe deze sterke kant van evangelische kerken geïntegreerd zou kunnen worden in de Evangelisch-gereformeerde traditie van de Proosdijkerk, zonder dat ze daarbij haar eigenheid hoeft te verliezen.

Aandacht voor didactiek op de predikantenopleiding

Predikanten hebben een veelzijdig beroep. Er wordt veel van hen verwacht en gevraagd. 'In de fundering van het ambt van predikant komen dus twee lijnen samen: aan de ene kant de lijn vanuit de apostelen, profeten, evangelisten en leraars. Aan de andere kant de lijn vanuit een plaatselijk oudstenambt, onderscheiden in oudsten die in het Woord en de leer en oudsten die alleen in pastoraat, tucht en kerkregering hun taak hadden.'⁸⁶ De korte promo van de predikantenopleiding maakt de veelzijdigheid ook duidelijk.⁸⁷ Wie goed kijkt, ziet tussen alle woorden die aan het eind van het filmpje worden getoond, ook het woord 'leraar' staan. Mede om die reden is er in dit onderzoek nadrukkelijk aandacht besteed aan het onderwerp 'didactiek'. Het blijkt een onmisbaar instrument te zijn in de handen van iedereen die zich met onderwijs bezig houdt. Predikanten houden zich voortdurend bezig met de vraag hoe ze overkomen op het moment dat ze onderwijs geven in een

⁸³ Bron: <https://mklaver.wordpress.com/2018/05/09/mozaiek-033/>, geraadpleegd op 18-2-2020

⁸⁴ Idem

⁸⁵ Bron: www.nd.nl/ opinie/ opinie/568482/evangelische-megakerken-hebben-niet-de-toekomst (25-05-2018), geraadpleegd op 18-2-2019

⁸⁶ www.kerkrecht.nl/node/5396, geraadpleegd op 4-3-2020.

⁸⁷ www.youtube.com/watch?v=PACHINx64JQ&feature=youtu.be gezien op 4-3-2020.

preek of catechese. Tijdens ons onderzoek, door gesprekken met predikanten en een belronde langs theologische universiteiten⁸⁸ is het beeld ontstaan, dat de didactische discipline met betrekking tot de prediking ons inziens beperkt aandacht krijgt. Bijvoorbeeld bij de universiteit in Kampen (GKV/NGK) krijgt het vak vooral wat aandacht als onderdeel van het vak Catechetiek. Bij het vak homiletiek (preekkunde) is didactiek als onderdeel niet aanwezig.

Het is daarom aan te bevelen om hier op de predikantsopleidingen meer aandacht voor te hebben. De predikant zou meer mogelijkheden kunnen krijgen om aan te sluiten bij alle doelgroepen, waar hij of zij in het werk mee te maken krijgt. Het verlangen en de verwachtingen van een gemiddelde kerkganger zal toenemen, naar mate de predikant erin slaagt om aan te sluiten bij hun leefwereld. Daarnaast zal ook de motivatie van kinderen en jongeren om naar een kerkdienst te komen stijgen. Voor een mogelijk vervolgonderzoek zou het goed zijn om te onderzoeken in hoeverre didactiek in de opleiding van predikanten meer aandacht nodig heeft met betrekking tot de prediking. Tot slot zou het interessant zijn om te zien wat het effect van didactiek is op het werk van een predikant.

⁸⁸ Hierover is telefonisch contact geweest met o.a. de theologische universiteit van Amsterdam (PThU), Apeldoorn (CGK) en Kampen (GKV/NGK).

Literatuurlijst

Boeken:

- Baarda, B., Bakker, E., Fischer, T., Julsing, M., Peters, V., Velden van der, T., Goede de, M. (2013, 3^e ed.) *Basisboek kwalitatief onderzoek*, Groningen: Noordhoff Uitgevers.
- Baarda, B., Dijkum van, C., Goede de, M. (2014, 5^e ed.) *Basisboek statistiek met SPSS* Groningen/Houten: Noordhoff-uitgevers.
- Becker, J., de Hart, J. (2006) *Godsdienstige veranderingen in Nederland, verschuivingen in de bindingen met de kerken en de christelijke traditie*, Den Haag: Sociaal en cultureel planbureau.
- Biesta, G., Bot, J., Dullemans, N. (2017) *Leraar, hoe doe jij dat?*, Amersfoort: Kwintessens.
- Brink, G. van den, Bette, J.C., Zwiep, A.W. (2006) *Studiebijbel Nieuwe Testament, Galaten – Filemon*, Veenendaal: Centrum voor Bijbelonderzoek.
- Brink, G. van den, Kooij, C. van der (2011) *Christelijke Dogmatiek*, Utrecht: Boekencentrum.
- Brook, P., (1968) *De lege ruimte*, Amsterdam: Uitgeverij International Theatre & Film en Books.
- Calvijn, J., (2009) *Institutie of onderwijzing in de christelijke Godsdienst*, Houten: Den Hertog BV.
- Cammeraat, P. (1994) *Leren en Leven, deel 3 Matthëus tot en met Handelingen*, Kampen: De Groot Goudriaan.
- Carson D.A., (2002) *Worship by the book*, Grand Rapids: Zondervan.
- Cuyvers, G. (2003) *Integrale organisatieverandering, theorie, methode, toepassing*, Soest: Uitgeverij, Nelissen.
- Dekker, G. Dr., Stoffels, H.C. Dr., (2009, 8^e ed.) *Godsdienst en samenleving*, Kampen: uitgeverij Kok.
- Eik, L. van der (2008, 1e ed.) *Groeikansen*, uitgave van het Evangelisch Werkverband binnen de Protestantse kerk.
- Hendriks, J. (2008) *Verlangen en vertrouwen. Het hart van gemeenteopbouw*, Kampen: uitgeverij Kok.
- Heijden, S. van der (2012) *Kerk voor een nieuwe generatie*, Heerenveen: Uitgeverij Medema.
- Hollingsworth, J., Ybarra, S. (2015) *Expliciete directe instructie, tips en technieken voor een goede les*, Huizen: uitgeverij Pica.
- Keller, T. (2012) *Centrum Kerk*, Franeker: uitgeverij van Wijnen.
- Kruizinga, R., Spijker, S. en Vermeer, M. (2008) *Tussen hoofd en hart, geloofsbeleving onder gereformeerde studenten*, Barneveld: Vuurbaak.
- Matsinger, C. (2010) *Heilige Grond, de plek van jongeren in de kerk*, Amsterdam: Buijten & Schipperheijn motief.
- Osmer, R. (2008) *Practical theology, an introduction*, Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company.

- Paas, S., (2015) *Vreemdelingen en priesters, christelijke missie in een postchristelijke omgeving*, Zoetermeer: Boekencentrum.
- Powell, K., Mulder, J., Griffin, B. (2016) *Growing Young*, Grand Rapids, USA: Baker Books.
- Roest, H. de (2011) *Levend Lichaam, dynamiek van christelijke geloofsgemeenschappen in Nederland*, Utrecht: Kokboekencentrum.
- Rietberg, C., Matsinger C. (2016) *Handboek voor kinder- en jeugdwerk*, Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Schaap - Jonker, H., Wijnen, H. (2011) *Alle aandacht, preken voor kinderen en jongeren*, Zoetermeer: Boekencentrum.
- Stoppels, S. (2009) *Voor de verandering*, Utrecht: VBK Media.
- Verhoeven, N. (2011, 4^e ed.) *Wat is onderzoek – praktijkboek en technieken voor het hoger onderwijs*, Den Haag: Boom Lemma.
- Visser, B., Dijkstra, P. (2017) *Muziekteams, praktisch handboek voor de muziek in jouw kerk*, Zoetermeer: Boekencentrum.

Thesis:

- Cammeraat, A.P. (2008) *Kijken naar jou – een afstudeeronderzoek naar hoe kinderen de kerk- en kindernevendienst beleven*.
- Rietberg C. (2018) *Verslag onderzoek en voorstel 16+ werk*, NGK Ede 'de Proosdij'.
- Vreugdenhil, K., Buitenhuis-Schoenmakers, J. (2016) *Intergenerationeel vieren*. Via de website van Jong Protestant (JOP).
- Plomp - Rodenburg, N. (2018) *Betrokkenheid bij de preek*. Via de website van Jong Protestant (JOP)

Websites:

- www.christenunie.nl/blog/2019/04/02/Leve-de-kerk-Column-ND, geraadpleegd op 11-02-2020
- www.nd.nl/geloof/geloof/613378/stille-kerkverlating-van-twintigers, geraadpleegd op 29-07-2019
- <https://cip.nl/cip+/68087-miranda-klaver-over-traditionele-en-evangelische-kerken/SUtSCAdbVXgmPEkcQhkbcRUUGQ>, geraadpleegd op 29-07-2019
- <https://dspace.library.uu.nl/bitstream/handle/1874/29588/Kijken%20naar%20jou.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, geraadpleegd op 31-07-2019
- www.nd.nl/geloof/geloof/747070/-soberheid-eredienst-roept-weerstand-op, geraadpleegd op 29-7-2019

<https://josdekock.com/2011/10/28/beleving-is-te-leren-waarom-de-traditionele-kerkdienst-niet-passe-is/>

geraadpleegd 29-07-2019

<https://marindevanderbreggen.nl/2017/05/03/interview-harmen-van-wijnen-over-hoe-de-kerk-de-jeugd-kan-bereiken/>

geraadpleegd 29-07-2019

www.thesistoolspro.com

<https://www.praktijkcentrum.org/blog/growing-young-aantrekkelijk-kerk-zijn-met-jongeren/>

geraadpleegd op 21-08-2019

<https://nos.nl/artikel/2092498-hoe-god-bijna-verdween-uit-nederland.html>

geraadpleegd op 07-01-2020

<https://josdekock.com/2011/10/28/beleving-is-te-leren-waarom-de-traditionele-kerkdienst-niet-passe-is/>

geraadpleegd 07-01-2020

<https://www.delichtboog.nl/media/17895699/verbondenheid-7-handout-voor-kerngroepen-gods-familie.pdf>

Geraadpleegd op 23-03-2020

<https://home.kpn.nl/a.kamermans/kerkdienst.htm>

Geraadpleegd op 7-01-2020

www.hervormdhuizen.nl/wijken/zenderkerk/wijkinformatie/beleid/dl-act/open-download/dl-file/vormgeving-van-de-eredienst-actualisatie-van-de-liturgie/

Geraadpleegd op 27-12-2020

www.ensie.nl/redactie-ensie/didactisch

Geraadpleegd op 15-01-2020

www.visible-learning.org

Geraadpleegd op 15-01-2020

www.koningskerk.nl/download/preekvoorbereiding-in-huiskringen/

geraadpleegd op 15-02-2020

www.kerknet.be/graag-samen/artikel/onze-visie-over-het-belang-van-intergenerationeel-kerk-zijn

geraadpleegd op 01-04-2020

www.baptisten.nl/images/mgo/jongeren/IDEAZ-artikel-Intergeneratief-kerk-zijn.pdf

Geraadpleegd op 01-04-2020

<https://cip.nl/76735-jaap-oosterhuis-neemt-afstand-van-comsumptiecultuur-en-vluchtigheid>

geraadpleegd op 18-02-2020

www.reformedworship.org/article/june-2005/beginning-communal-conversation-process-developing-intergenerational-worship

geraadpleegd op 18-02-2020

<https://mklaver.wordpress.com/2018/05/09/mozaiek-033/>

geraadpleegd op 18-02-2020

<https://cip.nl/68137-evangelische-megakerken-hebben-niet-de-toekomst>

geraadpleegd op 18-02-2020

www.kerkrecht.nl/node/5396

geraadpleegd op 04-03-2020

<https://www.youtube.com/watch?v=PACHINx64JQ&feature=youtu.be>

Gezien op 04-03-202

Bijlage 1 – Visiedocument LICO eredienst

De christelijke eredienst kan onmetelijk verrijkt worden door:

1. Een levend beseft en begrip van de drie-enige God.

De eredienst geeft handen en voeten aan onze kennis en verbeelding van wie God is en wat God doet. Alles in de eredienst moet ons helpen onze aandacht te richten op het geloof in God de Vader, de Zoon en de Heilige Geest. Daarom moeten de onderdelen in de dienst in elkaar overlopen en (zo kort mogelijk) worden uitgelegd. Ook allerlei andere vormen van creativiteit kunnen de eredienst verrijken – niet als doel in zichzelf, maar priesterlijk en profetisch, gericht op de dienst aan God.

2. Samenwerking en gastvrijheid.

Er zijn verschillende deelnemers aan de eredienst die volop, bewust en actief meedoen in de dienst, en een gemeenschap vormen van alle generaties. Er is samenwerking in de voorbereiding en evaluatie van de dienst in een team en/of met de verschillende groepen en bedieningen in de gemeente, zoals met het pastoraat, diaconaat, jeugdwerk, zending, etc. We vieren sámen, ook met gehandicapten, allochtonen, zoekers en vindsters. Want de eredienst is een zaak van hele gemeente.

3. Diepe verbondenheid met de Schrift en afhankelijkheid van de Heilige Geest.

De Bijbel is de bron van onze kennis van God en onze kennis van de verlossing van de wereld door Christus. Daarom moet de Bijbel in onze eredienst bewust gelezen, gezongen, gebeden, gedanst en gemusiceerd worden. Daarbij zal steeds openlijk gebeden worden om de voortdurende leiding van de Heilige Geest.

4. Vieringen van doop en avondmaal.

De doop en de maaltijd van de Heer zijn tastbare en lichamelijke tekenen van Gods liefde. Het gehoorzamen aan de Bijbelse opdracht om hieraan mee te doen geeft vreugde en leven, vooral als wij zien hoe wijds de betekenis hiervan is. De doop is tegelijk wassen, verdrinken en een teken van opnieuw geboren worden. De maaltijd van de Heer is tegelijk een maaltijd van gedachtenis en hoop, een teken van liefde voor God en elkaar, en een gelegenheid om geestelijk gevoed en uitgedaagd te worden.

5. Evenwichtige benadering van onze cultuur en een doelgerichte verbinding tussen de eredienst en het leven.

De eredienst is:

- contextueel (passend in onze cultuur, traditie en omgeving)
- transcultureel (overstijgt cultuur; bepaalde elementen vinden we in alle culturen terug: gebed, Bijbellesing, lied, prediking, avondmaal en doop)
- cross cultureel (legt verbindingen tussen culturen; we zingen liederen vanuit de geschiedenis en vanuit de wereld om ons heen)
- contra cultureel (tegen de cultuur; de kerk is ook profetisch, laat een tegengeluid horen tegen de afgoden van de tijd)

De eredienst op zondagmorgen weerspiegelt het dagelijks leven van de gemeente én vormt/geeft richting, bv. in het doen van gerechtigheid; zorg voor de schepping; bouwen aan onze relaties en vele andere terreinen.

Bijlage 2 – Hermeneutisch schema

Preek- onderdeel	Fragment	DOELGROEP Kinderen (K) Tieners (T) Jongeren (J) Volwassenen (V) Allen (A)	SOORT FRAGMENT			TEKST =====>			WERKELIJKHEID <=====		
			Beeldend	Uitleg	Appél	Actueel	Verleden	Bijbel ! ! Actueel	Toepassing Verleden	Toen	
A. Start	A1	A			✓				✓		
	A2	K	✓			✓					
B. Scène 1	B1	V		✓			✓				
	B2	J		✓				✓			
	...	V	✓						✓		
C. Scène 2	C1	V		✓					✓		
	C2	V	✓					✓			
	...	K		✓							✓
D. Scène 3	D1	V						✓			
	D2	J			✓				✓		
	...	K		✓				✓			
E. Scène 4	E1	V			✓		✓				
	E2	A			✓				✓		
...	...	...									
...	...	...									
Slot	G1	K	✓					✓			
	G3	A	✓						✓		
Hermeneutisch schema (met voorbeeldinvulling). Dit schema is een kopie van het boek <i>Alle aandacht</i> (H. Schaap-Jonker & H. van Wijnen), p. 119.											